

Каллілопа

Геродот

Геродот

Історії в дев'яти книгах

Книга IX

Калліопа

Переклад А.Білецького

1. Мардоній, скоро повернувся, і Александр приніс йому відповідь афінян, вирушив із Фессалії і поквапом повів своє військо в Афіни, і куди він приходив, він збирав із собою тамтешніх людей. А фессалійсь-кі владарі(1) не тільки не розкаювалися в тому, що перед тим зробили, але навпаки підбурювали ще більше Перса. І Торакс із Ларіси супроводжував Ксеркса, коли той покинув Елладу, і тепер відверто приєднався до Мардонія в його поході проти Еллади (2).

2. Коли його військо в своєму поході прибуло до Беотії, фіванці спробували були затримати в себе Мардонія і радили йому залишитися там, кажучи, що нема більш придатного місця, ніж оце, щоб він там отаборився, і відраджували йому йти далі, але залишитися в Беотії, і звідти, якщо буде треба, він зможе без бою підкорити всю Елладу(1). Отже, казали вони йому, силою зброї, звичайно, цих еллінів дуже важко було б подолати, навіть коли б увесь світ об'єднався в боротьбі проти них, якщо вони одностайні, як це було до сих пір. "Проте,— вели вони далі,— якщо ти зробиш так, як ми тобі радимо, тоді легко зведеш нанівець усі їхні плани. Пошли лишень гроші всім тим людям, що мають владу в містах (2), і цими грошима ти поділиш Елладу на окремі частини, а згодом із допомогою тих, які будуть на твоєму боці, ти легко справишся з своїми супротивниками".

3. Такі давали вони йому поради, але він не слухав їх, плекаючи в собі надію вдруге оволодіти Афінами, по-перше, через своє марносластво і, по-друге, він сподівався повідомити Царя, який перебував у Сардах, за допомогою смолоскипів(1), від острова до острова, що він захопив Афіни. Проте і цього разу, прибувши в Аттіку, він не знайшов там афінян, але його було повідомлено, що більшість із них була на своїх кораблях біля Саламіну, і він зайняв місто, де не було мешканців. Від того часу, коли містом заволодів Цар, і до наступного вторгнення Мардонія минуло десять місяців.

4. Прибувши до Афін, Мардоній послав на Саламін одного геллес-понтійця, Муріхіда, з тими самими пропозиціями, які македонець Александр, переказав афінам. Він поновив ці пропозиції, хоча заздалегідь знав, що афіняни не змінили своїх почуттів і не ставилися приязно до нього, але він сподівався, що вони відмовляться від своєї безглуздої упертості тепер, коли він збройно заволодів Аттікою і був її неподільним владарем. Із цього приводу він послав Муріхіда на Саламін.

5. Муріхід з'явився на засідання ради(1) і переказав, що йому доручив Мардоній. Тоді один із радників, Лікід, висловив думку, що йому здаються прийнятними пропозиції, що їх зробив Муріхід, і про них треба доповісти народові. А висловив він цю думку, звичайно, тому, що його було або підкуплено, або тому, що він уважав її за правильну. Проте афіняни ледве це почули, спершу не тямили себе від гніву і ті, що були на засіданні, і ті, що були на вулиці, вони оточили Лікіда, закидали його камінням, убили його, а геллеспонтійця (Муріхіда) відпустили цілим і непошкодженим. На Саламіні сталося замішання в зв'язку з цим випадком у раді. І коли афінські жінки довідалися про цей випадок, вони, підбурюючи одна одну, самовільно побігли до дому Лікіда і повбивали там, кидаючи каміння, його жінку і навіть його дітей.

6. Перейшли на Саламін афіняни ось із якого приводу. Поки вони чекали на військо з Пелопоннесу, щоб воно прийшло їм на допомогу, вони залишалися в Аттиці. А оскільки лакедемонці гаяли і запізнювалися, а тим часом ворог наближувався і навіть надходили відомості, що він уже в Беотії, тоді афіняни перенесли все своє майно на Саламін і водночас послали своїх представників(1) до Лакедемона, щоб ті поскаржилися за їхню байдужість, що вони дозволили варварам удертися до Аттики замість того, щоб піти разом із афінянами проти варварів до Беотії, і ще нагадали їм про те, що їм обіцяв Перс, якщо вони змінять свою думку і нарешті, щоб ті їх повідомили, якщо вони не допоможуть афінянам, то афіняни знайдуть засіб, як їм самим урятуватися.

7. Лакедемонці в ті дні святкували свято Гіакінтій(1) і вважали за найвищий свій обов'язок виконати свої релігійні зобов'язання. А їхній мур, який вони будували на Істмі, було доведено до бастіонів. Коли з Афін прибули їхні представники до Лакедемона, ведучи з собою також представників із Мегарів та з Платей, вони з'явилися до ефорів і так сказали їм: "Нас послали афіняни сказати вам, що цар мідійців, по-перше, повертає нам нашу країну, а по-друге, згоден скласти з нами союз на рівних правах без хитрощів і облуди, і він готовий крім нашої країни дати нам ще й іншу, яку ми самі виберемо. Проте ми, шануючи Еллінського Зевса і вважаючи за ганьбу для нас зрадити Елладу, не погодилися і відкинули його пропозиції, хоч із нами поводитися несправедливо і нас покинули на призволяще інші елліни, незважаючи на те, що для нас було б вигідніше скласти угоду з Персом, ніж воювати з ним. І всупереч усьому цьому, і тепер ми не маємо наміру добровільно скласти з ним мир. І щодо нашого поводження, то воно цілком щиро скеровано на загальне добро для Еллади. Навпаки ви, перелякавшись тоді, що ми складемо угоду з Персом, упевнившись в тому, який наш спосіб мислення, що ми аж ніяк не зрадимо Еллади, і що загородження, що ви його будете на Істмі, близьке до завершення, ви тепер зовсім не маєте на увазі афінян, і хоч ви погодилися піти з нами проти (Перса) в Беотію, і покинули нас, коли варвар удерся в Аттику, ви залишаєтеся байдужими. Отже, на цей час афіняни сердиті на вас, бо ви не зробили того, що було потрібне. Проте зараз вони просять вас якнайшвидше прислати до нас військо, щоб учинити опір Варварові в Аттиці. Оскільки ми втратили Беотію, тепер найліпше місце для битв в нашій країні це, справді,

Тріасійська рівнина.

8. Коли цю промову почули ефори, вони відкладали відповідь на наступний день, а потім ще на наступний. І так вони робили протягом десяти днів, відкладаючи з дня на день. Тим часом пелопоннесці всі разом із великим завзяттям будували мур, щоб перегородити Істм, і їхня праця наближувалася до кінця. Я навіть не знаю і не можу з'ясувати собі причини, чому на той час, коли до Афін прийшов македонець Александр, спартанці так були занепокоєні, щоб афіняни не перейшли на бік мідійців, а потім стали зовсім байдужими. Я не можу для цього знайти іншої причини, крім того, що нарешті Істм було укріплено, як вони хотіли і гадали, що афіняни їм більше не потрібні, а коли в Аттіку прибув Александр, їхнє укріплення ще не було готове і вони невтомно працювали, бо були перелякані появою персів.

9. Нарешті ось як було дано відповідь і як стався похід спартанців. Напередодні того дня, коли мали в останній раз прибути афінські представники, один тегеець, Хілей, який серед іноземців мав найбільший вплив на лакедемонців, дізнався від ефорів про все, що казали афіняни, отже коли це почув Хілей, він сказав ефорам: "Ось як, шановні ефори, якщо афіняни вже не наші друзі, але союзники Варвара, хоч яким міцним буде ваш мур, що ним ви перегородили Істм, Персові відчинено велику браму, щоб він міг увійти на Пелопоннес. Послухайте лише, що вони кажуть, поки афіняни ще не прийняли якогось іншого рішення, яке буде згубним для всієї Еллади". Таку він дав їм раду.

10. Тоді вони добре обмірковували його слова і негайно, навіть ще нічого не сказавши представникам, що прибули з різних міст, ще вночі послали в похід військо з п'яти тисяч спартанців, кожного з яких супроводжувало семеро ілотів, а начальником усього війська вони призначили Павсанія, сина Клеомброта. Право бути верховним начальником належало Плейстархові, сину Леоніда, але він був ще дитиною, а Павсаній був його опікуном і його двоюрідним братом. Клеомброт, батько Павсанія і син Анаксандріда вже не жив, але коли він відвів військо, що будувало мур, і повернувся, то він незабаром помер. А Клемброт відвів військо з Істму і повернувся ось чому: коли він приносив жертви, щоб довідатися, чи він переможе персів, сонце на небі затемнилося(1). Павсаній узяв із собою свого співправителя Евріанакта, сина Дорієя, який походив із його родини. Отже, військо, очолюване Павсанієм, вирушило в похід із Спарти.

11. Тим часом представники, щойно розвиднилося, ще не знаючи нічого про вирядження війська, з'явилися до ефорів, звичайно маючи на Думці повернутися додому, і так сказали їм: "Ви, лакедемонці, залишаєтеся тут у вашому місті, щоб святкувати Гіакінтії і розважатися(1), а ваших союзників ви покинули напризволяще. Отже афіняни, яким ви завдали лиха, не маючи союзників, змушені замиритися з Персом, у той чи інший спосіб. А коли ми замиримося і тоді, звичайно, станемо його союзниками, ми підемо в похід, до якої б країни він нас не повів. І тоді ви зрозумієте, який із цього буде для вас наслідок". Так сказали афінські представники, але ефори, запрягавшись, запевнили їх, що спартанське військо, як вони гадають, цієї хвилини

вже перебуває в Орестії(2) і виступає проти іноземців, бо іноземцями вони називають варварів. Представники, які про це ще нічого не знали, запитали їх, що означають ці їхні слова, і з їхньої відповіді довідалися про всю правду, і залишившись зовсім приголомшеними, одразу вирушили слідом за ними. Разом із ними те саме зробили і п'ять тисяч лакедемонських перієків.

12. Отже, вони пошвидкували на Істм, а аргосці, як довідалися, що військо на чолі з Павсанієм вирушило з Спарти в похід, послали до Аттики вісника(1), найкращого з скороходів, якого могли знайти, бо перед тим вони пообіцяли Мардонієві, що вони перешкоджають Спартанцеві піти в похід. Той прибув в Афіни і сказав Мардонієві: "Мардонію! Мене послали аргосці, щоб я повідомив тебе, що з Спарти виступили війська і що аргосці не можуть зупинити їхній похід. Майте це на увазі та застосуйте належні заходи".

13. Так він сказав йому і повернувся назад, а Мардоній, щойно почув про це, вже втратив усяку охоту залишатися в Аттиці. Він хотів довідатися про наміри афінян, що вони збираються робити і, поки не прийшла відомість, він перебував там і не нищив нічого(1), не грабував околиць Афін, бо все ще сподівався, що афіняни замиряться з ним. Проте, коли йому не вдалося їх умовити і він довідався про стан речей, ще до того, як військо Павсанія перейшло через Істм, він почав відступати, спершу остаточно спаливши Афіни і зруйнувавши, і зрівнявши з землею все, що там ще залишилося від мурів, будинків і святилищ. Причиною його відступу було те, що Аттика не була країною, де можна було б використати кінноту і, крім того, якби його було переможено в битві, там не було іншого шляху для відступу, крім вузького проходу, де навіть нечисленна купка людей могла б його затримати. Отже, він вирішив знову повернутися до Фів і там дати бій біля дружнього міста і в місцевості, придатній для дій кінноти.

14. Так Мардоній почав відступати, але коли він був уже на шляху, йому прийшла звістка, що до Мегарів прибув передовий загін із тисячі лакедемонців. Дізнавшись про це, він почав міркувати, що йому робити, бо він хотів, якщо буде можливе, спершу напасти на них. Отже, він змінив напрям свого шляху і попрямував із своїм військом до Мегарів. А ця країна була на заході крайною місцевістю Європи, до якої дійшло перське військо.

15. Після цього до Мардонія прийшла відомість, що елліни зосередилися на Істмі. Тоді він повернувся назад, щоб пройти через Декелею, бо беотархи(1) покликали своїх сусідів асопійців і вони показали йому шлях до Сфендалеї(2) і звідти до Танагри. Переночувавши в Танагрі, наступного дня він попрямував до Скола і так опинився в області Фів. Там він почав вирубати дерева фіванської землі, хоч фіванці встали на бік мідійців, і це не через ворожнечу до них, бо в цьому для нього була потреба: він хотів спорудити укріплений табір і, коли б бій закінчився не так, як він хотів, то він знайшов би притулок у тому таборі. Цей табір починався від Ерітрів, простягався до Гісіїв (3) і досягав аж до Платейської рівнини вздовж річки Асопу. Проте мур, звичайно, не було споруджено на всій цій смузі, але він був у формі огорожі завдовжки приблизно десять стадій на кожному боці. Поки варвари займалися цим спорудженням, один фіванець,

Аттагін син Фрінона, проводив значні приготування і запросив до себе в гості і самого Мардонія, і п'ятдесят персів, найзнатніших осіб, і вони прийняли запрошення, і прийшли до нього. Бенкет для них було влаштовано у Фівах.

16. Усе інше, про що йтиметься, я чув від одного орхоменця, Тер-сандра(1), одного з видатних громадян Орхомена. Терсандр розповів мені, що на цей бенкет його запросив сам Аттагін, і ще запросив також п'ятдесят фіванців і розмістив їх так, щоб на кожній лаві сиділи не окремо, а разом: один фіванець і один перс. Коли гості закінчили їсти, вони почали змагатися, хто більше вип'є, перс, що сидів поряд із орхоменцем і розмовляв по-еллінському, запитав його, звідкіля той, і він відповів, що з Орхомена. Тоді перс сказав йому: "Оскільки ми співтрапезники і разом випивали, я хочу висловити тобі мою думку, щоб ти пам'ятав мої слова і знав це наперед, і міг прийняти для себе корисне рішення. Ти бачиш тут персів, які розважаються, і військо, котре ми залишили, щоб воно супроводжувало табір біля ріки? Не промине і багато часу і з усіх них мало хто залишиться живим" (2). Так сказав йому перс і одразу сльози йому потекли з очей. Терсандр, здивований цими словами, спитав перса, чи не треба сказати про це Мардонієві та персам, що сидять із ним? На це перс відповів йому: "Чужинцю! Що пошле бог, те і мусить статися, і людина не може цьому запобігти, бо коли навіть людина каже правду, —ніхто не хоче її слухати. Те, що я тобі сказав, це знає більшість персів, але ми, як скуті, ідемо за нашою долею. І нема більшого горя на цьому світі, як коли хтось багато чого розуміє, але нічого не може зробити". Це я почув від орхоменця Терсандра і ще те, що він одразу переказав іншим перед тим, як відбулася битва при Платеях.

17. На той час, коли Мардоній отаборився "у Фівах, елліни, які мешкали в тих краях і вже перейшли на бік мідійців, дали Мардонієві військо і вдерлися разом із ним в Афіни, а фокейці не взяли участі в його вторгненні, хоч і вони стали прихильниками мідійців, але не з доброї волі, а з необхідності. За декілька днів після прибуття Мардонія до Фів прийшли туди тисяча їхніх гоплітів на чолі з Гармокідом, одним із найславніших громадян. Коли фокейці прибули до Фів, Мардоній послав кількох вершників і попередив фокейців, щоб вони розташували свій табір окремо на рівнині. Ледве це відбулося, як прибула вся кіннота. Тоді з кінця в кінець еллінського війська, яке супроводило мідійців, поширилася чутка, що кіннота знищить фокейців, закидавши їх дротиками, і ця чутка поширилася також серед самих фокейців. Тоді їхній стратег, Гармокід, звернувся до них, щоб їх підбадьорити, з такою промовою: "Шановні фокейці! Ви добре розумієте, що ці люди хочуть, щоб ми побачили смерть на власні очі. Я гадаю, що на нас наклепали фессалій-Ці. Тепер кожен із вас усіх мусить показати себе відважною людиною. Адже буде краще, якщо ми, обороняючись, виявимо себе достойними, ніж дозволимо, щоб нас ганебно повбивали. Дамо їм зрозуміти, що вони варвари, і що елліни ті, яким вони хотіли вирити яму". Такою промовою він підбадьорив їх.

18. А вершники, оточивши їх ніби для того, щоб їх знищити і вже піднесли свої дротики, готові кинути їх. Проте фокейці вишикувались колом, якомога щільніше,

зімкнувши свої лави. Тоді вершники змінили свою позицію і відступили. Я не можу сказати з усією певністю, чи причвалили вершники, щоб повбивати фокейців, бо цього хотіли фесса-лійці і, побачивши їх готовими оборонятися, побоялися, що й вони зазнають утрат і тому відступили нарешті згідно з наказом Мардонія, чи Мардоній хотів випробовувати, як вони поводитимуться. Коли повернулися вершники, Мардоній послав вісника, щоб той сказав: "Будьте спокійні, фокейці, бо ви вже довели, що ви люди хоробрі, а не такі, як про вас мені казали. І тепер ідіть добровільно на війну, бо і я, і Цар, ми вміємо нагороджувати і з лихвою за добро, яке нам зробили". Так сталося з фокейцями.

19. Тим часом лакедемонці, прибувши на Істм, отаборилися там. Коли про це дізналися інші пелопоннесці, які ще перебували у вітчизні, і побачили, як спартанці вирушили в похід, вирішили, що їм ще слід піти за лакедемонцями. Отже всі вони, коли їхні жертвоприношення виявилися сприятливими, вирушили з Істму і прибули до Елевсіни, а там принесли ще інші жертви, і оскільки вони також виявилися сприятливими, продовжили свій похід(1), а разом із ними і афіняни, що перейшли з Саламіну і зустрілися з ними в Елевсіні. Нарешті, вони прибули до Ерітрів і довідалися, що варвари отаборилися на березі Асопу, і, дізнавшись з певністю про це, вони зайняли позиції навпроти них на схилах Кіферону (2).

20. Мардоній, оскільки елліни не спускалися на рівнину, послав проти них усю свою кінноту, командував якою Масістій, котрого елліни називали Макістієм, видатна особа серед персів. Він виїжджав на коні з золотою вуздечкою і з іншою розкішною зброєю. Щойно ці вершники наблизилися до еллінів, як почали окремими загонами атакувати їх. Своїми наскоками вони завдавали еллінам багато шкоди, називаючи еллінів жінками.

21. Сталося так, що в найуразливішому місці всього розташування еллінів перебували мегарці і саме це місце було заатаковане. Отже витримуючи атаку кінноти, мегарці послали до еллінських стратегів вісника, який, прийшовши, сказав так: "Мегарці кажуть: ми, ваші союзники, одні не можемо відбивати напади перської кінноти на призначеній нам спочатку позиції. Але до цієї хвилини ми вперто чинимо опір із завзяттям, хоч нам дуже важко. І тепер, якщо ви не пришлете сюди інших, щоб нас заступили на нашій позиції, знайте, що ми її покинемо". Таку відомість він їм приніс, а Павсаній опитав еллінів, чи нема охочих піти на ту позицію і заступити мегарців. Більшість із них відмовилися, лише афіняни погодилися і триста добірних воїнів(1) із своїм начальником Олімпіодором, сином Лампона, пішли туди.

22. Вони, погодившись, як передовий загон еллінів, поспішили в Ерітри, щоб зайняти там позицію і взяли з собою лучників(1). Бій тривав довго і ось як він закінчився. Коли кіннота атакувала еллінів, коня Масістія, який скакав попереду інших, було поранено в бік стрілою. Від болю він здійнявся на дибки, піднявши задні ноги і скинув на землю Масістія. Ледве він упав, одразу кинулися на нього афіняни. Вони схопили його коня і, незважаючи на опір Масістія, вбили його. Спочатку вони не могли його вбити, бо його тіло було захищене: він був одягнений у золоту кольчугу, а

поверх неї на ньому був пурпуровий хітон. Вони даремно били його по кольчuzі, поки хтось здогадався вразити його в око. Так його було вбито. Я не знаю, як це сталося, що цього не помітили інші вершники. Вони не бачили, як він упав із коня, ні як його вбили. В своїх наскоках вони не помітили того, що сталося. Але коли вони зупинилися, вони почали одразу його шукати, бо не було нікого, хто би міг ними командувати. І коли вони довідалися, що сталося, підбадьорюючи один одного, вони всі разом приostroжили своїх коней, щоб хоча б, принаймні, добути його тіло.

23. Афіняни, побачивши, що вершники нападають тепер не окремими загонами, а всі разом, покликали собі на допомогу інше військо. І коли поспішила на допомогу до них уся піхота, зав'язався запеклий бій навколо тіла Масістія. Поки триста афінян були без допомоги, вони не могли протистояти натискові і покинули труп. Проте коли прибуло поповнення, тоді вже перська кіннота не змогла встояти і не лише не забрала вбитого, але й втратила багато вершників. Отже, вони зупинили коней на відстані приблизно двох стадій від полю бою і почали радитися, що їм робити. Оскільки в них не було проводиря, вони вирішили повернутися до Мардонія.

24. Коли кіннота прибула до табору, все військо і Мардоній порину— —ли в глибоку жалобу за Масістієм. Вони підрізали своє волосся і свої бороди, позрізували гриви своїх коней та мулів і так голосили, ніби загинув увесь світ. Луна розляглася по всій Беотії від їхнього плачу через утрату людини, яка після Мардонія, звичайно, вважалася персами та їхнім царем за найзначнішу особу в державі. Отже, варвари згідно своїм звичаям відзначили смерть Масістія.

25. Тим часом елліни, вистоявши проти нападів кінноти, відбивши їх, значно посмілішали. І спершу вони поклали покійника на віз і повезли його перед своїми лавами. Він заслуговував на те, щоб на нього подивитися, своєю статурою і красою, і саме через це вони залишали свої позиції, щоб побачити його. Згодом вони вирішили зійти на рівнину Платей(1), оскільки бачили, що область Платей вигідніша, ніж область Ерітрів, щоб там отаборитися і з інших причин і тому, що там багато води. Отже, вони рішили, що їм треба піти туди поблизу до джерела Гаргафії, яке було там і там розташуватися для бою. Вони взяли свою зброю і рушили з схилів Кіферону повз Гісії до Платей і, коли прибули туди, почали займати позиції, кожне плем'я свою, біля джерела Гаргафії і священної огорожі героя Андрократа (2) на рівнині з невисокими горбами.

26. Щодо позицій в них між тегейцями та афінянами виникла жвава суперечка. І ті й інші посилялися на своє право зайняти одне і те саме крило і наводили як докази цього свої нові та старі подвиги. Тегейці твердили: "Нас завжди вважали всі союзники гідними займати це місце в усіх походах, у яких брали участь дотепер пелопоннесці і за давніх часів і за нових, від того часу, коли Геракліди після смерті Еврістея намагалися повернутися до Пелопоннес. Тоді ми одержали цей привілей таким нашим подвигом: коли ми пішли на Істм (2) допомогти разом із ахейцями та іонійцями, що мешкали на Пелопоннесі, виступили проти тих, які хотіли повернутися, отже тоді згідно з переказом, Гілл запропонував, що добре було б обом сторонам не наражатися на

небезпеку, вступаючи в бій, але вибрати з пелопоннеського війська, кого вони зважають за найкращого юнака, і нехай він б'ється на певних умовах із Гіллом. Пелопоннесці погодилися, щоб так воно і було і клятвенно зобов'язалися дотримуватися таких умов: якщо Гілл переможе пелопоннеського проводаря, тоді Геракліди повернуться на свою вітчизну, але коли їхнього проводаря буде переможено, вони разом із своїм військом повернуться туди, звідки прийшли, і протягом ста років не повертатимуться на Пелопоннес. Отже, з усіх союзників було вибрано Ехема, сина Еєропа, сина Фегея, це наш стратег і цар, він добровільно погодився і вступив у двобій і вбив Гілла. За цей подвиг ми серед інших почестей, що нам віддали пелопоннесці, заслужили і те, що і тепер маємо бути на чолі одного крила. Щодо вас, лакедемонці, ми не маємо заперечень, і даємо вам можливість обрати собі те крило, яким ви хочете командувати, але командування іншим крилом за правом належить нам, як це було і в минулому. Проте незалежно від подвигу, про який ми розповіли, ми більш від афінян заслуговуємо зайняти це місце, бо ми вже витримали багато боїв проти вас, шановні спартанці, і вони були успішними для нас, і ще воювали проти інших. Отже, справедливо, що ми, а не афіняни, командуватимемо якимсь крилом, бо вони не можуть послатися на такі подвиги, як ми, ні в минулому, ні в теперішньому часі".

27. Так сказали тегейці, але афіняни заперечили: "Ми добре розуміємо(1), що ми зібралися тут, щоб воювати з Варваром, а не сперечатися. Але оскільки тегеець підняв це питання, щоб перелічити давні та нові подвиги, що саме зробив кожен із обох народів протягом історії, отже, і тепер ми мусимо довести вам, звідки бере початок це наше успадковане від предків право, бо завжди ми були відважними і маємо більше права займати перше місце, ніж аркадяни. Вони похваляються, що вбили на Істмі проводиря Гераклідів(2), коли їх проганяли всі елліни, куди б вони не приходили, намагаючись уникнути поневолення від мікен-ців, лише ми прийняли їх до себе і принизили надмірного Еврістея, подолавши разом із ними в битві тих, хто тоді володів Пелопоннесом. Отже, і аргосців із Полінейком, які напали на Фіви і там загинули, залишившись не похованими(3), виступивши з війною проти кадмей-ців, ми взяли їхні трупи і поховали в нашому Елевсіні. Крім того, це наш подвиг — перемога над амазонками(4), які з берегів ріки Термодонту вдерлися до Аттики. І під час троянської війни & ми не були відсутніми. Але вже досить про минуле. Хоч ми не будемо перелічувати всі інші наші подвиги, а їх було багато і славних, в усякому разі більше, ніж в усіх інших еллінів, проте досить згадати про наш подвиг при Марафоні, за один такий ми гідні мати цю честь, а були ще й інші подвиги, адже ми зовсім самотні, як відомо, без усіх інших еллінів воювали з Персом, і в такому несприятливому становищі перемогли сорок народів. Невже лише оцей подвиг не дає нам права займати це місце? Проте, оскільки цієї рішучої хвилини не слід сперечатися про місце, ми згодні, шановні лакедемонці, послухатися вас, щоб ви нам відвели, яке хочете місце, що ви його вважатимете за найдоцільніше і проти кого завгодно, бо куди б ви нас не поставили, ми намагатимемось бути хоробрими. Накажіть і ми послухаємось".

28. Так вони сказали і одразу все лакедемонське військо закричало, що афіняни

більше за аркадян заслуговують зайняти місце на крилі. Так афіняни(1) одержали перевагу над аркадянами. Після цього почали шикуватися і елліни, які весь час надходили, а також і ті, що прибули спочатку, і ось як вони вишикувались. На правому крилі були лакедемонці, десять тисяч. П'ять тисяч із них, які були спартанцями, мали ще при собі на допомогу тридцять п'ять тисяч ілотів (2) із легким озброєнням, при кожному спартанці семеро ілотів. Поряд із собою спартанці поставили тегейців, через пошану до них і через їхню хоробрість. Серед них було тисяча п'ятсот гоплітів. За ними стояли п'ять тисяч корінфян, а поряд із ними вони попросили дозволу в Павсанія поставити триста потейдайців із Паллени. Далі за ними стояли шістсот аркадян із Орхомена (3), а ще далі три тисячі сікіонців. За ними були вісімсот епідаврійців. Поблизу від них вишикувались тисяча тройзенців, а далі за ними двісті лепрейців, а за ними чотириста мікенців і тірінців і далі тисяча фліунтів і поблизу них зайняли позицію триста герміонців. За герміонцями зайняли позицію шістсот еретрійців і стірейців, поряд із ними чотириста халкідян і далі п'ятсот ампракіотів. За ними вишикувались левкадійці і анакторійці, а за ними двісті палейців із Кефалленії. За ними вистроїлись п'ятсот егінців і поблизу них три тисячі мегарців і далі за ними шістсот платейців. Останніми і разом із тим першими стояли вісім тисяч афінян на лівому крилі з їхнім стратегом Лісімахом.

29. Всі вони, за винятком тих сімох, що були при кожному спартанці, були гоплітами, а загальна їхня кількість доходила до тридцяти восьми тисяч семисот. Стільки було в цілому гоплітів, які зібралися там, щоб виступити проти Варвара. А легко озброєних воїнів було стільки: тих, що супроводили спартанське військо, було тридцять п'ять тисяч, по семеро на кожного гопліта, і всі вони озброєні для бою. Легко озброєних, які супроводили решту лакедемонців та інших еллінів по одному на кожного гопліта, було тридцять чотири тисячі.

30. Загальне число легко озброєних готових до бою було шістдесят дев'ять тисяч п'ятсот. А загальне число еллінських військ, що зосередилися в Платеях, гоплітів разом із готовими до бою легкоозброєними, було сто десять тисяч без тисячі восьмисот. Проте разом із теспійцями, які прибули туди, це число доповнювалося до ста десяти тисяч, бо теспійці, що залишилися в живих, перебували в таборі і їх було до тисячі вісімсот(1), але вони не мали важкого озброєння.

31. Отже вони, зайнявши свої позиції, отаборилися на берегах Асопу. А варвари мардонієвого війська, оплакавши Масістія, коли дізналися, що елліни вже перебувають в області Платей, і сами прибули на береги Асопу, що тече там. Прибули вони туди, і ось як їх розташував Мардоній навпроти еллінів. Навпроти лакедемонців він поставив персів і через те, що їх було дуже багато, він розташував їх у кілька рядів і навпроти них були також тегейці. Він поставив персів на такі місця: тих, що були найбільш відважними він поставив навпроти лакедемонців, а тих, що були не такі відважні, він поставив навпроти тегейців. Це він зробив після пояснень і порад фіванців. За персами навпроти корінфян і потейдайців, орхоменців та сікіонців він розмістив мідійців. Далі за мідійцями він поставив бактрійців. Навпроти них були епідаврійці, тройзенці, мікенці,

лепрейці та фліунтці. За бактрійцями він поставив індійців. Навпроти них стояли гермійці, еретрійці, стірейці та халкідяни. Далі за індійцями він поставив саків, які мали навпроти себе ампракіотів і анакторійців, левкадійців, палейців та егінців. Ще далі за саками навпроти афінян, платейців і мегарців він поставив беотійців, локрів, малійців, фессалійців і тисячу фокейців. Бо виявляється, що не всі фокейці перейшли на бік мідійців, але деякі з них допомагали еллінам, будучи ізольованими на Парнассі, звідки вони робили наскоки на військо Мардонія і еллінів, що були з ним. Навпроти афінян Мардоній поставив македонців і ще тих, що мешкають навколо Фессалії.

32. Народи, назви яких я навів, були найвидатнішими серед тих, що були під командою Мардонія, найзначнішими та найславнішими. Але серед них були і воїни інших народів: фрігійці, місійці, фракійці та пайонці і, крім того, з інших народів серед них ефіопи, єгиптяни(1) та гермотібії і ті, що їх називають каласіріями (2), озброєні кинджалами, єдині серед єгиптян, які є воїнами за фахом. Вони становили залоги кораблів і на той час, коли Мардоній був ще у фалері, він висадив їх із кораблів на сушу, бо в його піхоті, що прийшла з Ксерксом в Афіни, не було єгиптян. Цих варварів, яких я перелічив вище, було триста тисяч. Скільки було еллінів — союзників Мардонія, ніхто цього не знає (бо це не було підраховано), проте, як можна було б зробити висновок, і я вважаю, що там зібралося їх до п'ятдесяти тисяч. Ті, що вистроїлися для битви, були піхотинцями, а кінноту було розташовано окремо.

33. Коли нарешті війська було розставлено залежно від їхнього походження та поділів, наступного дня обидві сторони(1) почали приносити жертви. В еллінів той, хто приносив жертву, був Тейсамен, син Антіоха, бо він супроводив військо як ворожбит. Він походив із Елі-ди, із роду Іамідів (Клітіад) і лакедемонці зробили його громадянином Спарти. Колись Тейсамен запитав передречення(2) для себе, чи буде в нього син, Піфія відповіла йому, що син буде в нього, коли він отримає перемогу в п'яти найбільших змаганнях (3). Проте, коли він, неправильно зрозумівши зміст оракула, почав займатися гімнастичними вправами, сподіваючись, що він отримає перемогу в гімнастичних змаганнях, готуючись до п'ятиборства і змагаючись із Гієронімом із Андросу, він був оголошений олімпіоніком, хоч і не переміг в одному з видів змагання в боротьбі. Проте лакедемонці, зрозумівши, що оракул, який було дано Тейсамену, не стосувався до гімнастичних змагань, але до військових, намагалися вмовити Тейсамена, пропонуючи йому гроші, разом із їхніми царями Гераклідами прийняти на себе командування у війнах (4). Проте він, бачачи, що спартанці за всяку ціну хотіли зробити його їхнім другом, коли він це зрозумів, він збільшив для себе суму і дав їм зрозуміти, що коли б вони зробили його спартанським громадянином із усіма громадянськими правами, він погодився б, але ні за яку іншу винагороду не зробить цього. Почувши це, спартанці спочатку обурилися і відмовилися від своєї пропозиції, проте, нарешті, коли виникла велика небезпека від наступу персів, послали за ним і погодилися з його умовою. А він, побачивши, що вони змінили думку, сказав, що і цього йому не досить і що треба ще, щоб і його брат Гегій став спартанцем на такій умові, як і він.

34. У своїй вимозі він пішов за прикладом Мелампода, якщо можна порівняти вимогу того, хто хотів стати царем, із вимогою іншого, хто домагався громадянських прав. Бо, справді, Мелампод, коли аргоських жінок уразило божевілля(1) і аргосці запросили його з Пілоса за плату вилікувати їхніх жінок від цієї хвороби, запропонував, що він це зробить і в нагороду за це хоче одержати половину царства. Аргосці на це не погодились і повернулися, але оскільки з бігом часу божеволіло все більше і більше жінок, вони змушені були відступити і пішли за ним, погодившись дати йому те, що він вимагав. Тоді він, побачивши, що вони змінили думку, збільшив свою вимогу і заявив їм, що коли вони не дадуть його братові третину царства, він не зробить того, про що його просять. І аргосці, опинившись в такому скрутному становищі, погодились і на це.

35. Так само і спартанці, оскільки так їм був потрібен Тейсамен, погодились на все. Коли і на цей раз спартанці погодились, тоді Тейсамен із Еліди, ставши спартанським громадянином, допоміг їм як ворожбит одержати перемогу в п'яти дуже важливих для них війнах. Треба —зазначити, що лише вони з усіх людей стали громадянами Спарти(1). П'ять цих перемог були такі: перша була перемога над платейцями (2), друга над тегейцями (3) і аргосцями, потім при Діпаї над об'єднаними аркадянами, за винятком мантинейців, потім перемога біля Істму(5) над мессенцями і остання перемога при Танагрі(6) над афінянами і аргосцями. З п'яти перемог цю було одержано після всіх.

36. Отже, цей Тейсамен, який був серед спартанців, був ворожбитом в еллінів там, у краю платейців. Так для еллінів, якщо вони займали оборону, жертвоприношення були сприятливими, а коли йшлося про те, щоб вони перейшли Асоп і вступили в бій, не сприятливими.

37. Для Мардонія, якому кортіло вступити в бій, жертвоприношення не обіцяли успіху, проте, якщо він лише оборонятиметься, то вони були для нього сприятливими, бо і він приносив жертви, як це звичайно роблять елліни, маючи як ворожбита одного елейця Гегесістрата(1), вже прославленого серед Теллідів (2). Його колись ще до цих подій схопили спартанці і тримали закутого в кайдани, щоб його потім стратити, бо вони зазнали від нього багато лиха. Проте він у цьому жахливому становищі, в якому він перебував, бо життя його наражалося на небезпеку, вирішив, щоб не зазнати страшних тортур, а потім бути страченим, зробив щось неймовірно для переказу. Оскільки одна його нога була закута в оббиту залізом колоду, він використав кимсь принесений ніж і зробив найдивніше з усього, що ми знаємо, вирішивши витягти з колоди свою ногу, він відтяв собі ступню. Після цього, оскільки в'язниця охоронялася, він підкопав стіну і втік до Тегеї. Ідучи вночі, він у день переховувався в лісі. Так на третю ніч він добувся до Тегеї, а лакедемон-ці всім народом шукали його дуже здивовані, найшовши його ступню, яка лежала у в'язниці, де його вже не було. Отак тоді втік він від лакедемонців і прийшов до Тегеї, яка тоді ворогувала з лакедемонцями. Коли він одужав, він зробив собі дерев'яну ступню і став відвертим ворогом лакедемонців. Але ненависть, яку він плекав до лакедемонців, не привела його до добра. Нарешті вони захопили його на Закінті(3), де він ворожив, і вбили його.

38. Смерть Гегесістрата сталася після подій при Платеях, а на той час він був на службі в Мардонія, який багато платив йому, і Гегесістрат приносив жертви на берегах Асопу з усією ретельністю через свою зненависть до лакедемонців і через бажання якнайбільше заробити. І оскільки жертвоприношення не були сприятливими для того, щоб почати бій, ні для персів, ні для еллінів, що були з ними (бо і вони мали свого власного ворожбита, Гіппомаха з Левкади), а еллінів дедалі ставало все більше, один фіванець Тімагенід, син Герпія, порадив Мардонієві поставити варту в ущелинах Кіферону, пояснивши йому, що звідти щодня приходять елліни і що там можна їх не допустити.

39. Вже минуло вісім днів відтоді, як супротивники вистроїлися один проти одного, коли Тімагенід дав таку пораду Мардонієві. Мардоній зрозумів, що ця порада правильна, і щойно настала ніч, він послав загін кінноти до виходу з ущелин Кіферону, які ведуть до Платей і котрі беотійці називають Три голови, а афіняни Дубові голови. Вершники, послані туди, не марнували часу, бо вони захопили п'ятсот возів, що спускалися на рівнину і перевозили з Пелопоннесу харчі для війська, а разом із ними людей, які супроводили вози. Коли до їхніх рук потрапила ця здобич, перси почали безжалісно вбивати і людей, і в'ючних тварин. І коли вони переситилися вбивством, вони навантажили все, що залишилося, і відвезли в табір до Мардонія(1).

40. Після цієї події минуло ще два дні і жодна з ворожих сторін не наважувалася вступити в бій. Варвари дійшли до Асопу, викликаючи на бій еллінів, але ні ті, ні інші не переходили через річку. Проте Мардонієва кіннота весь час дратувала еллінів і не давала їм спокою. Справді фіванці, які з таким запалом перейшли на бік мідійців, із своїм завзяттям воювати, завжди показували шлях кінноті до того, як почалася битва, а тоді вже почали діяти перси та мідійці і виявили велику мужність.

41. Отже протягом цих десяти днів більш нічого не сталося, але коли настав одинадцятий день після того, як вороги вистроїлися один проти одного при Платеях і число еллінів звичайно все збільшувалося, але і Мардоній почав марудитися своєю бездіяльністю. Тоді зійшлися на нараду Мардоній, син Гобрія, і Артабаз, син Фарнака, один із небагатьох персів, якого найбільш шанував Ксеркс. Під час цієї наради було висловлено ось які думки. На думку Артабаза, треба було якнайшвидше виступити з усім військом і повернутися у фіванську фортецю, де зібрано багато продовольства(1) для людей і безліч поживи для в'ючної худоби, і перебувати там у цілковитому спокої, а далі ось що треба зробити, щоб досягти успіху. Оскільки вони мають багато золота як карбованого, так і не карбованого, а також багато срібла і келехів, усього цього не слід шкодувати, а це належить розподілити серед еллінів (2), і насамперед серед тих, які обіймають високі посади, серед тих, що очолюють міста, і вони не забаряться продати свою свободу. Проте аж ніяк не слід ризикувати, вступаючи в іншу битву. Така була його думка і думка фіванців, бо він був добре повідомлений. Але думка Мардонія була зовсім легковажна і необгрунтована. Він гадав, що його військо було незрівнянно численнішим за еллінське військо і що треба якнайшвидше розпочати бій і не давати змоги еллінам поповнювати свої лави, а щодо жертвоприношення Гегесістрата, то на

них не треба звертати уваги і силоміць добувати собі сприятливі знамення, але згідно з перським звичаєм дати бій.

42. І оскільки Мардоній уважав це за доцільне, ніхто не заперечував і так переважила його думка, бо цар доручив йому верховне командування військами, а не Артабазові. Отже він скликав начальників військових підрозділів і стратегів тих еллінів, що були його союзниками, і запитав їх, чи не знають вони якогось пророцтва щодо персів, ніби Еллада стане їхньою могилою. І оскільки запрошені на нараду мовчали, одні тому, що не знали цих оракулів, а інші знали їх, але вважали небезпечним говорити, почав так казати сам Мардоній: "Оскільки ви або нічого не знаєте, або знаєте їх, але не наважуєтесь сказати, я сам вам їх перекажу, бо я добре повідомлений. Існує пророцтво, що персам призначено прибути в Елладу, розграбувати Дельфійське святилище(1) і після цього розграбування всім загинути. Отже, знаючи це, ми не нападємо на це святилище і не розграбуємо його і через це ми не загинемо. А всі ви, які співчуваєте персам, повинні радіти, що ми знищимо еллінів". Так він їм сказав, а потім наказав їм готуватися і привести все до ладу, бо наступного дня, щойно розвидниться, відбудеться бій.

43. Цей оракул, який за словами Мардонія торкався персів, як я знаю, принаймні, було складено для іллірійців і для війська енгелеїв(1), а не для персів. Але вірші пророцтва про ту битву склав Бакід:

"Там, де течуть Термодонт і Асоп, де поля зеленіють,
Битва жорстока буває і крики летять різномовні,
Вбито там буде багато озброєних луками персів,
Так їм призначила Доля, завжди і для всіх неминуча".

Ці вірші та інші подібні до них поета Мусая, що стосуються персів, я знаю. Річка Термодонт тече між Танагрою і Глісантом (2).

44. Після того, як Мардоній запитав про оракули і після його промови, якою він хотів підбадьорити персів, посутеніло і було виставлено варти. Коли проминула якась частина ночі і здалося, що запанував спокій у таборах і люди відпочивали в глибокому сні, з'явився вершник перед афшськими вартовими, Александр, син Амінта, стратег і цар македонців, і сказав, що йому треба порозмовляти з еллінськими стратегами. Поки більшість вартових залишилася на своїх місцях, інші побігли оповісти стратегів. Вони прибігли і сказали їм, що з мідійського табору прискакав вершник, який каже їм лише те, називаючи імена стратегів, що хоче з ними розмовляти.

45. І стратеги ледве це почули, пішли разом із оповісниками до вартових. Коли вони прийшли, Александр сказав їм: "Шановні афіняни! Те, що я вам скажу, це я вам кажу цілком довірчо і прошу вас зберігати це таємно і нікому цього не казати, крім Павсанія, щоб і мені не пошкодити. Бо я вам не сказав би цього, як би не був зацікавлений, і навіть дуже, справами всієї Еллади. Адже я і сам еллін із давнього еллінського роду і не хотів би бачити вільну Елладу поневоленою. Отже, я вам заявляю, що дотепер жертвоприношення не можуть бути сприятливими для Мардонія та його війська, бо інакше ви вже дали б йому бій. Проте тепер він вирішив не зважати на

жертвоприношення і на світанку почати бій. А це тому, як я гадаю, що його схопив страх, що вас буде дедалі, то більше. Майте це на увазі і готуйтеся. Проте, якщо випадково Мардоній відкладе битву, ви залишайтеся на ваших позиціях, бо в нього залишилося продовольства тільки на кілька днів. І якщо ця війна закінчиться так, як ви бажаєте, тоді буде справедливим, щоб ніхто з вас не забув про мене і визволив би і мене, бо лише заради еллінів я зробив такий небезпечний учинок через турботу про вас. Я хотів відкрити вам намір Мардонія, щоб несподівано не напали на вас варвари. Я македонець Александр". Так він їм сказав і повернувся в перський табір на своє місце.

46. Тоді афінські стратеги прийшли на праве крило і повідомили Павсанія про те, що чули від Александра. При цьому повідомленні Павсанія охопив страх перед персами і він відповів стратегам: "Отже, коли битва відбудеться на світанку, ви афіняни виступіть проти персів(1), а ми виступимо проти беотійців та інших еллінів, які тепер ви-строїлися навпроти вас і ось із якого приводу. Адже ви знаєте цих мідійців, як вони б'ються, бо ви воювали з ними при Марафоні, а ми ще не мали справи з цими людьми, не знаємо, як вони воюють. Ніколи ще спартанець не бився з мідійцями (2), але ми зустрічалися в битвах із беотійцями і фессалійцями. Треба лише, щоб ми озброїлися, а ви, щоб пішли на це крило, а ми на ліве". На це афіняни відповіли: "І ми самі вже давно із самого початку, побачивши, що проти вас вишиковуються перси, нам спало на думку сказати вам саме те, що ви тепер нам пропонуєте. Але ми цього не зробили, побоюючись, що наші пропозиції будуть вам не до вподоби. Але оскільки ви сами так кажете і ваша пропозиція нам подобається, ми готові це зробити".

47. Так вони дійшли згоди і коли почало розвіднюватися, не змінили позиції. Проте, що там відбувається, помітили беотійці, і пішли повідомити про це Мардонія. А він, коли це почув, одразу спробував змінити і свої позиції, пересунувши персів напроти лакедемонців. Щойно Павсаній побачив, що відбувається таке пересування, то зрозумів, що вороги розгадали його намір, і почав повертати спартанців назад на праве крило, а Мардоній так само своїх на ліве крило.

48. Коли вони повернулися на свої попередні місця, Мардоній послав до спартанців вісника і через нього оголосив: "Лакедемонці! Люди цих країв кажуть, що ви найхоробріші мужі і захоплюються вами, бо ви не уникаєте битви і не покидаєте своїх позицій, а залишаєтеся на них і або вибиваєте ворогів, або вони вас убивають. Проте здається, що це все не відповідає дійсності, бо ще перед тим, як ми розпочали битву і перед тим, як зіткнулися з вами, то бачимо, як ви тікаєте і покидаєте позиції і дозволяєте афінянам заступити вас, щоб ті перші вступили з нами в бій, а ви хочете зайняти позиції навпроти наших рабів. Це зовсім не схоже на вчинок хоробрих мужів і ми мусимо змінити думку про вас. Адже ми чекали відповідно до вашої слави, що ви неодмінно пришлете до нас вісника, який скаже, що ви викликаєте нас на бій і хочете поміритися силами лише з персами, а ми готові до цього, а тепер ми бачимо із здивуванням, що ви зовсім не посилаєте нам виклику, а карлючитеся від страху. Отже, тепер, оскільки ви цього не зробили, ми робимо це. Чому, зрештою, не виступити нам у бій, вам як представникам еллінів, оскільки про вас іде слава як про найхоробріших, а

нам як представникам варварів(1), рівними з рівними за числом? А якщо ви гадаєте, що й іншим треба воювати, тоді нехай і вони воюють після нас. Але якщо ви цього не хочете, а гадаєте, що досить нас самих, тоді ми воюватимемо аж до останнього, і хто з нас двох переможе, його перемога хай буде перемогою всього війська".

49. Так сказав вісник, почекав деякий час і оскільки ніхто не дав йому відповіді, він повернувся назад і повідомив Мардонія про те, що сталося. А той аж підстрибнув із радощів і засмакував легку перемогу. Одразу він послав свою кінноту проти еллінів. Своїм нападом вершники завдали великих утрат усьому еллінському війську, кидаючи на нього дротики і стріли, бо ті були кінними лучниками і неможливо було до них наблизитися, а крім того, вони закаламутили джерело Гаргафію(1), з якого елліни брали воду для свого війська. Щоправда, біля цього джерела були вишикувані лише лакедемонці, а для інших еллінів це джерело було більш-менш далеким, залежно від їхніх позицій, а річка Асоп протікала неподалік. Проте перси не давали їм можливості наблизитися до неї, а тому елліни весь час ходили до джерела, бо без річки вони не могли черпати воду через перську кінноту та її стріли.

50. Отакі були справи, і еллінські стратеги, оскільки їхнім воїнам бракувало води, а перська кіннота не давала їм спокою, зібралися на правому крилі біля Павсанія, щоб порадитися про це та ще й про інші справи. Я хочу сказати, що в них уже не було харчів і що їхні помічники, яких вони послали на Пелопоннес за продовольством, були відрізані від них перською кіннотою і не могли дійти до табору(1).

51. Під час своєї наради стратеги вирішили, якщо перси відкладуть битву цього дня, перебраться на острів. Цей острів(1) розташований навпроти міста Платей на відстані десятих стадій від Асопу і джерела Гаргафії. А як це може бути острів на суходолі? Спускаючись із Кіфери-ну, річка розгалужується і два її рукави відходять один від одного на відстань приблизно трьох стадій, а згодом знову зближуються і об'єднуються в один потік. Назва цього потоку Оероя. Тамтешні мешканці кажуть, що це дочка Асопа. Туди вирішили переміститися стратеги, бо там є скільки завгодно води і там їх не зможе сполохувати кіннота, яка тепер перебувала коло цього місця. Це переміщення, як вони вирішили, мало відбутися під час другої зміни нічної варти, щоб їх не побачили перси і на них не напала кіннота і не розсіяла би їх, коли вони прибудуть на це місце, де тече Оероя, Асопова дочка, спускаючись із Кіферону, розгалужуючись і оточуючи острів. Цієї ночі вони вирішили послати на Кіферон половину війська, за помічниками, що поїхали за продовольством і були відрізані на Кіфероні.

52. Таке прийняли вони рішення і весь той день їх жахливо мучила перська кіннота своїми наскоками. Проте коли завечоріло і кіннота припинила свої напади, а згодом настала ніч і обумовлена година, тоді, як я сказав, більшість війська знялася і вирушила, але вони не мали наміру йти до призначеного їм місця, але щойно вирушили, радіючи, що позбулися нападів кінноти, вони попрямували до міста Платей, і так тікаючи, прибули до храму Гери(1). Він був там перед містом Платеї, на відстані двадцяти стадій від джерела Гаргафії. Вони прибули туди і порозміщувались перед

святилищем.

53. Там вони отаборилися перед храмом Гери, а Павсаній, побачивши, як вони вирушили з табору, дав наказ і лакедемонцям узятися за зброю і йти слідом за іншим військом, бо він гадав, що воно попрямувало до обумовленого місця. Коли й інші командири загонів були "готові виконати наказ Павсанія, Амомфарет син Поліада, проводар загону пітанців, сказав, що він не має на думці тікати перед чужоземцями і не хоче зганьбити Спарти і, крім того, він не розуміє того, що тут відбувається, бо він не був на попередній нараді. Павсаній і Евріанакт були дуже засмучені тим, що він не послухався, але ще більше їм завдавало прикrostі те, що через його вперту відмову вони будуть змушені покинути пітанійський загін(1), щоб виконати те, про що вони домовилися з рештою еллінів і залишити на певну загибель і самого Амомфарета і весь його загін. Така була їхня думка і вони затримали лакедемонське військо, намагаючись умовити Амомфарета не триматися вперто його рішення.

54. Так вони намагалися переконати Амомфарета, який лише один серед усіх лакедемонців і тегейців наполягав на тому, щоб залишитися на місці. Натомість афіняни зробили ось що: вони залишилися на своїх місцях, бо добре знали вдачу лакедемонців, які одне мали на думці, а казали інше(1). Проте, коли почалося пересування війська, вони послали вершника, щоб він побачив, чи спартанці мають намір вирушати, чи зовсім не збираються відступати і щоб він спитав Павсанія, що їм робити.

55. Коли вісник прибув до лакедемонців, він побачив їх вишикуваних на місцях, а їхніх проводирів, як вони сперечалися між собою. Евріанакт і Павсаній усе ще старалися вмовити Амомфарета не залишатися із його загоном і відокремитися від лакедемонців і не наражатися на небезпеку, але ніяк не можна було його переконати і, нарешті, вони посварилися з ним і тієї хвилини до них прибув афінський вісник. У запалі Амомфарет схопив обома руками кам'яну брилу і жбурнув її під ноги Павсанія, сказавши йому, що нею він голосує за те, щоб не тікати перед чужинцями (ними він називав варварів). Павсаній закричав на нього, що він не сповна розуму, що він збожеволів, а афінському вісникові, котрий запитав його, які накази передати афінянам, просив розповісти, що тут відбувається, і попросити афінян підійти ближче до спартанців, а щодо відступу, то робити так, як роблять лакедемонці.

56. Вісник повернувся до афінян. А Павсаній усе ще продовжував сперечатися з Амомфаретом, коли розвиднилося. За цей час він ще залишався на своїй позиції, сподіваючись, що Амомфарет не залишиться позаду, коли решта лакедемонців відступить. Але так не сталося. І Павсаній подав сигнал для відступу і повів за собою всіх інших між узвишшями, а за ним пішли і тегейці. А афіняни згідно з наказом пішли в протилежному напрямі. Тим часом лакедемонці просувалися вздовж берегів Асопу і передгір'їв Кіферону, побоюючись ворожої кінноти, але афіняни попрямували вниз на рівнину.

57. Амомфарет, який спочатку не уявляв собі, що Павсаній наважиться його покинути, затримував своїх людей і не дозволяв їм залишати позицій. Проте, коли

війська Павсанія виступили, він нарешті повірив, що той не жартував і справді покинув його. Тоді наказав своєму загоні взяти зброю і повів його повільним кроком за рештою війська. А військо, віддалившись приблизно на десять стадій, очікувало загін Амомфарета біля річки Молоент у місцевості, яка називається Аргіопій, де розташовано храм Елевсінської Деметри(1). Там вони чекали на той випадок, якщо Амомфарет із своїм загonom не покинув би призначених йому позицій, щоб вони повернулися і прийшли йому на допомогу. Ледь Амомфарет і його люди підійшли до спартанського війська, як уся кіннота варварів напала на них. Перські вершники робили те, що вони завжди мають звичай робити, щойно вони побачили, що на позиціях, де були елліни в попередні дні, нема нікого, вони почвалані на своїх конях наперед і, досягши еллінів, почали їх атакувати.

58. Тим часом Мардоній, довідавшись, що елліни відступили вночі і побачивши їхні позиції порожніми, покликав до себе Торака з Ларіси та його братів Евріпіла і Трасідая і сказав їм: "Ну, сини Алева(1), що ви тепер скажете, побачивши ці позиції порожніми? Ви, хочу сказати, їхні сусіди, казали, що лакедемонці ніколи не тікають із поля бою, а на війні вони в перших лавах. Ви і перед тим бачили, як вони пересуваються і змінюють позиції і сьогодні ми бачимо, що вчора вночі вони втекли. І тепер, коли треба було помірятися силами в битві з мужами, що справді є наймужнішими на світі, ці люди ясно показали, чого вони варті серед еллінів, що і вони нікчеми. А щодо вас, оскільки ви ще не знаєте, чого варті перси, я особисто з приємністю пробачаю вам, що ви так їх розхвалили, про яких ви щось знаєте. Але ще більше мене дивує Арта-баз, який настільки злякався лакедемонців, що висловив думку, зовсім негідну мужа, що нам слід було б зняти звідси табір і піти замкнутися в місті фіванців і щоб там нас обложили. Я пізніше постараюся, щоб про цю думку дізнався Цар. Ну, нехай іншим разом ми порозмовляємо про це. А тепер нам треба не дати їм зробити того, що вони роблять, але слід догнати їх і тоді нехай вони нам заплатять за все, що вони дотепер зробили персам".

59. Так він сказав і повів персів швидким кроком, перейшовши Асоп по слідах еллінів(1), гадаючи, що ті звичайно хочуть утекти. Він скерував переслідування лише проти лакедемонців і тегейців, бо афіняни під прикриттям горбовин попрямували до рівнини і він їх не бачив. Проте, коли інші проводарі перських загонів побачили, як перси кинулися переслідувати еллінів, вони одразу подали сигнали для виступу і побігли, не дотримуючи ні дисципліни, ні ладу. Вони бігли в безладді з криками, гадаючи, що доженуть і подолають еллінів.

60. Павсаній, на якого нападала перська кіннота, послав вершника до афінян, щоб той сказав їм: "Шановні афіняни! Оскільки тепер має відбутися в нас така рішуча боротьба, від якої залежить або свобода, або неволя Еллади, наші союзники зрадили нас лакедемонців і вас афінян, бо минулої ночі вони піднялися і втекли. Після цього ми прийняли рішення, що нам треба робити, а саме оборонятися якомога найкраще і допомагати один одному. Отже, якщо ворожа кіннота спочатку скерує свої напади проти вас, то, звичайно, нашим обов'язком тегейців, які разом із нашими залишаються

вірними Елладі, буде поспішити вам на допомогу. Проте тепер, коли вся кіннота накинулася на нас, буде справедливим, щоб ви прийшли на допомогу загонові, який найбільш терпить від нападів ворогів. Проте, коли станеться так, що відбудеться щось несподіване і ви не зможете прийти на допомогу сами, то, будь ласка, пришліть нам ваших лучників. Ми з нашого досвіду знаємо, що на протязі цієї війни ви воюєте з найбільшим завзяттям за всіх, і в даному разі ви зважите на наше прохання".

61. Коли афіняни одержали це повідомлення, то вирушили на допомогу спартанцям і підтримали їх, наскільки могли. Вони вже вирушили, коли на них напали елліни з царського війська, які виступили проти них, і афіняни вже не спромоглися поспішити на допомогу через ці напади. Отже, через це лакедемоняни і тегейці залишилися відокремленими від решти війська, а лакедемонців разом із легко озброєними було п'ятдесят тисяч, а тегейців три тисячі, бо вони ніколи не виступали окремо від спартанців(1). Вони почали приносити жертви перед тим, як дати бій Мардонієві та його війську. Але жертвоприношення не були сприятливими і тим часом загинуло багато їх, а ще більше було поранено, бо перси своїми щитами зробили свого гатунку загорожу і із-за неї засипали їх безжалісно дощем стріл, і спартанці дуже страждали, а жертвоприношення все ще були несприятливими. Тоді Павсаній звернув свій погляд у бік храму Платейської Гери з проханням до богині, щоб марно не загинула його надія.

62. Павсаній ще продовжував молитися(1), коли першими виступили тегейці і атакували варварів і одразу після молитви Павсанія віщування жертвоприношень стали сприятливими для лакедемонців. І коли, нарешті, це сталося і лакедемонці виступили проти персів, тоді і перси відкинули свої луки. Спочатку битва точилася навколо загорожі з щитів. Але коли ця загорожа завалилася, битва продовжувалася з усією запеклістю поблизу самого храму Деметри ще довгий час, поки вона не стала рукопашною, бо варвари схопили списи еллінів і порозламували їх на тріски. Справді, ні хоробрістю, ні силою перси не поступалися перед еллінами, але в них не було важких обладунків, не було в них ще й такої вправності у військовій справі, як у їхніх супротивників (2). Вони виходили із строю один по одному або десятеро по десяти, і утворювали в більшій чи меншій кількості щільні групи і навалюючи нападали на спартанців які їх убивали (3).

63. Там, де перебував сам Мардоній і бився верхи на білому коні, оточений найкращими з персів, тисяччю найхоробріших, у тому місці вони завдавали найбільших утрат супротивникам. Поки був живий Мардоній, вони завзято оборонялися і повбивали багатьох лакедемонців. Проте коли Мардонія було вбито і загинула його охорона, найсильніші люди у війську, тоді вже решта воїнів кинулась навітки перед лакедемонцями. Найгіршим у битві для персів було їхнє озброєння, яке недостатньо захищало їх, і вони змушені були битися з гоплітами в своїх легких обладунках(1).

64. Тоді згідно з оракулом, даним спартанцям, Мардоній сповна заплатив, як і треба було, за вбивство Леоніда, і найблискупішу перемогу, з усіх, про які я знаю, одержав Павсаній, син Клеомброта і внук Анаксандріда. Імена дальших його предків до Леоніда я вже наводив, бо вони ті самі, що й у Леоніда. Мардонія вбив Арімнест,

видатна особа в Спарті, який за кілька років після мідійських воєн уступив у бій при Стеніклері(1) на чолі трьохсот воїнів під час війни з мессенцями і був убитий і сам і його триста воїнів.

65. Коли перси кинулися тікати при Платеях, вони тікали безладно до свого табору за дерев'яним парканом, що його вони побудували неподалік від Фів. Мені незрозуміло, як це сталося так, що битва точилася поблизу гаю Деметри, однак жоден перс не зайшов до священної загорожі і не був там убитий, а більшість із них було вбито навколо святилища і поза ним. Я маю думку, якщо людині личить мати думку про божественні справи, що сама богиня не хотіла приймати їх до себе, бо вони спалили її святилище в Елевсіні.

66. Отак відбулася ця битва. Артабазові, синові Фарнака, вже з самого початку не подобалося те, що цар доручив верховне командування Мардонієві, адже він не радив уступати в бій, але незважаючи на всі заперечення, які він наводив, йому нічого не вдалося довести. І оскільки йому не подобався спосіб дій Мардонія, він зробив ось що. Воїнів, якими він командував (а в нього було немало війська і воно доходило до сорока тисяч), поки відбувалася битва, а він був певен того, яким буде її кінець, він у повному порядку взяв із собою і наказав їм іти слідом за ним туди, КУДИ їх поведе. Давши такий наказ, вирушив, ніби ведучи військо в бій. Але ідучи так, він побачив, як перси кинулися навітки. Тоді він рушив уже не повільною ходою, але бігцем не для того, щоб знайти притулок за дерев'яним муром, або у фіванській фортеці, але попрямував до Фокіди з метою якнайшвидше дістатися до Геллеспонту.

67. Отже, туди вони побігли. А решта еллінів, які билися на боці Царя, виявили боягузтво, а беотійці тривалий час воювали з афінянами, бо фіванці, що перейшли на сторону мідійців, не виявляли боягузтва, але воювали завзято і загинули під ударами афінян в числі трьохсот найхоробріших. Проте, коли і вони обернулися спинами до ворогів, вони побігли до Фів, а не в тому напрямі, куди тікали перси. І решта перських союзників кинулися тікати, ні з ким не повоювавши і не вчинивши ніяких подвигів (1).

68. Для мене доказом того, що сила варварів цілком залежала від персів, серед іншого було і те, що варвари і перед битвою з ворогами тікали, побачивши, як тікають перси. І так тікали всі, крім кінноти, і зокрема беотійської кінноти. Вона дуже допомагала тим, які тікали, бо залишалася перед строєм ворогів і захищала утікачів від нападів еллінів. Отже переможні елліни переслідували Ксерксове військо, доганяючи його і вбиваючи.

69. Серед паніки, що там сталася, прийшла відомість до інших еллінів, які розмістилися поблизу храму Гери і не брали участі в битві, що битва закінчилася і що перемогло військо Павсанія. Коли вони це почули, не додержуючи зовсім порядку, вони разом із корінфянами попрямували шляхом, що йде передгір'ями і узвишшями просто до святилища Деметри, а решта разом із мегарцями та фліунтцями побігли рівнинним шляхом. Коли мегарці та фліунтці наблизилися до ворогів, їх здалека побачили фіванські вершники, як ті безладно бігли, приострожили своїх коней і кинулися на них на чолі з своїм проводирем Асоподором, сином Тімандра. Напавши на

них, вони перебили шістсот із них, а решту загнали на Кіферон. Так несправедливо їх було вбито(1).

70. А перси та інша юрба, щойно прибігли до дерев'яного муру, піднялися на вежі і до приходу лакедемонців, підвищили і зміцнили, як тільки могли, ці мури. Проте, коли прибули афіняни, почалася запекла битва при мурах. Поки не було ще афінян, перси успішно оборонялися і мали перевагу перед лакедемонцями, які не вміли воювати біля мурів. Але коли до них прилучилися афіняни, битва біля мурів стала ще запеклішою і тривала довго. Нарешті, виявивши свій героїзм і наполегливість, афіняни проламали мур, зробили в ньому бреш і, звичайно, елліни кинулися всередину. Першими вдерлися всередину укріплення тегейці і вони розграбували намет Мардонія і забрали звідти різні речі, і серед них і ясла його коней, які майстерно було зроблено з бронзи. Оці ясла тегейці присвятили в храм Алейської Афіни, а решту здобичі вони поклали там, де й інші елліни. Варвари, коли завалився мур, уже не могли залишатися в строю і ніхто серед них не думав оборонятися, вони перелякані зовсім розгубилися, замкнуті у вузькому просторі десятки тисяч людей. Так еллінам було легко їх убивати. Отже, із трьох тисяч війська, за винятком сорока тисяч, яких увів із собою Артабаз, а з решти не врятувалося і три тисячі. Із лакедемонців під час битви було вбито всього дев'яносто один, із тегейців шістнадцять і п'ятдесят двоє з афінян(1).

71. Серед варварів у піхоті відзначились насамперед перси, в кінноті — саки, а як окрема особа, кажуть, відзначився Мардоній. Серед еллінів показали себе хоробрими афіняни і тегейці, але у відвазі їх перевершили спартанці. Іншого доказу щодо цього я не маю (бо всі вони перемогли ворогів, які були перед ними), але зішлюся лише на те, що лакедемонці атакували сильніших за них супротивників і перемогли їх. Наймужнішим за всіх виявив себе, на мою думку, Арістодем, він єдиний урятувався із трьохсот і через це всі його зневажали в Спарті. Після нього відзначилися своїми подвигами спартанці Посейдоній і Філокіон, а також Амомфарет. Хоч як там було під час сперечання щодо того, хто з них був наймужнішим, спартанці, які були на полі бою, висловили думку, що Арістодем кидався на ворогів як скажений і вчинив великі подвиги, бо, очевидно, шукав собі смерті, щоб позбутися обвинувачення, яке тяжіло над ним, а Посейдоній, не шукаючи собі смерті, показав себе відважним і через це був достойнішим за Арістоде-ма. Але це вони могли казати і через заздрість. Усім їм, яких я перелічив, убитим на полі бою, крім Арістодема, була віддана належна шана, проте Арістодема не вшанували з причини, про яку я сказав.

72. Ці, які воювали при Платеях, стали найзнаменитішими, але Каллікрат, який був у війську і вважався за найуродливішого елліна свого часу, не лише лакедемонцями, а й рештою еллінів, не був убитий на полі бою. Він тоді, коли Павсаній приносив жертви, перебуваючи в своєму загоні, був поранений у бік стрілою. І коли інші билися, його винесли з бою і там, де він конав, сказав платейцеві Арімнесту(1), що йому байдуже те, що він умирає за Елладу, але його непокоїть, що йому не вдалося, незважаючи на все його бажання, вчинити якийсь подвиг, використати для цього свою руку.

73. Кажуть, що серед афінян відзначився Софан(1), син Евтіхіда з Декелейського

дему. Він був із декелейців, які колись, як розповідають і афіняни, зробили таке корисне, що їх уславило назавжди. Коли, як відомо, за давніх часів Тіндаріди, шукаючи Єлену, щоб повернути її в Спарту, з великим військом удерлися в Аттіку і вигнали мешканців демів із їхніх будинків, не знаючи, де була схована Єлена, тоді декелейці, чи згідно з іншим переказом сам Декел, обурений зухвалістю Тесея (2) і побоюючись за всю Аттіку, з'ясував їм усю справу і провів їх до Афіднів, які один із тамтешніх мешканців, Тітак (3), через зраду передав Тіндарідам. За те, що вони для них зробили, спартанці дали декелійцям право постійно не платити податків і головувати на святах, і цим правом вони користуються і до цього дня. Так під час війни, що сталася багато років після того між афінянами та пелопоннесцями, коли лакедемонці спустошували Аттіку, вони не зайняли Декелеї(4).

74. З цього дему походить Софан, який відзначився тоді серед афінян і про якого існують два перекази(1). Згідно з одним він носив із собою привітаний на ланцюгу до пояса його панцера залізний якір і, коли він наближувався до ворогів, кидав на землю для того, щоб вороги, які кидалися на нього, не могли зсунути його з місця. А коли його супротивники тікали, тоді він уважав, що вже настала хвилина, він піднімав якір і гнався за —ворогами. Це один із переказів, а другий суперечить цьому, що я його навів, і згідно з ним Софан мав на своєму щиті, який постійно повертав, не перестаючи ні на хвилину, як свій герб якір і зовсім не йшлося про залізний якір, підвішаний на його панцері.

75. Є ще один блискучий подвиг, що його вчинив Софан. Коли афіняни облягали Егіну, він викликав на бій аргосця Еврібата і вбив його. Цей самий Софан після тих подій через свою відвагу ставши стратегом афінян разом із Леагром, сином Главкона, був убитий едонця-ми в Даті, в битві за копальні золота(1).

76. Після того, як варварів при Платеях було розбито вщерть, до еллінів прийшла одна жінка — перебіжчиця, наложниця одного з персів, фарандата, сина Теаспія. Коли вона довідалася про поразку персів і перемогу еллінів, вона прикрасила золотими оздобами себе і своїх служниць, і одягнена в свої найкращі шати, вона зійшла з повоза і підійшла до лакедемонців, які ще продовжували вбивати ворогів, і, побачивши Павсанія, як він там порядкує, ім'я якого і походження вона знала і раніше, бо багато разів чула про нього, пізнала Павсанія і, впавши перед ним навколішки, сказала: "О царю Спарти!(1) Врятуй мене твоєю благальницею з мук неволі, бо ти вже зробив мені добро і тим, що знищив оцих, які ні богів, ні божеств— не шанують. Я родом із Косу і я дочка Гегеторіда сина Антагора. Мене викрав із Косу один перс і зробив своєю наложницею". Павсаній відповів їй: "Жінко! Заспокойся, адже ти благальниця, і якщо ти кажеш правду, що ти дочка Гегесіторіда з Косу (2), бо він мій найкращий друг із усіх тих, що там живуть". Так він їй сказав і тимчасово доручив піклуватися нею ефорам, які його супроводжували, але згодом відіслав її на Егіну, як вона сама хотіла.

77. Після приходу цієї жінки одразу прибули мантинейці(1), коли вже все закінчилося. Побачивши, що вони прийшли дуже пізно, щоб узяти участь у битві, вони зовсім зажурилися і сказали, що вони заслужили бути покараними. Довідавшись про

те, що мідійці разом із Артабазом відійшли, вони хотіли переслідувати їх у Фессалії, але лакедемонці не дозволили їм переслідувати втікачів. Вони повернулися до своєї іфаїни і вигнали з своєї вітчизни проводарів свого війська. Після мантинейців прибули елейці і так само, як і мантинейці, повернулися до себе засоромлені. Повернувшись і вони вигнали своїх стратегів. Таке було з мантинейцями та елейцями.

78. В Платеях у таборі егінців був такий Лампон, син Піфея, один із славетних серед егінців. Йому спала на думку одна нечестива справа і він поспішив знайти Павсанія. Прийшовши, він сказав йому: "Сине Клеомброта! Ти вчинив надлюдський подвиг, великий і найблискучіший, і бог тебе удостоїв честі врятувати Елладу і придбати таку славу, якої ніхто з еллінів не мав у нашій історії. Тепер після всього цього зроби для збільшення цієї слави і ще дещо і щоб у майбутньому ніхто з варварів не наважувався вчинити над еллінами недостойні справи. Я хочу сказати, що коли при Фермопілах був убитий Леонід, Мардоній із Ксерксом відрубали йому голову і повісили її високо на списі. Якщо і ти зробиш таке, тебе насамперед усі спартанці, а потім і всі еллії вихвалятимуть. Адже якщо ти настромиш на кіл Мардонія, ти помстишся за твого дядька Леоніда". Він казав оце Павсанієві, гадаючи, що робить йому приємність, але той так відповів йому.

79. "Друже Егінцю! Щиро дякую тобі за твої добрі слова і за твою турботу про мене, але твоя пропозиція зовсім хибна. Хоча ти так високо мене звеличив і мою батьківщину, і мій подвиг, а тепер звергнув мене і збездестив, порадивши мені зганьбити покійника, кажучи, коли я це зроблю, то слава моя збільшиться. Така справа личить хіба що варварам, а не нам, еллінам. Але і їх ми за це засуджуємо. В такий спосіб я не хочу догоджати ні егінцям, ні тим, кому це може подобатися. Мені досить схвалення спартанців і я не говоритиму і не робитиму безчесних речей. Що ж до Леоніда, за якого ти мені пропонуєш помститися, я кажу тобі, що ця помста вже відбулася в цілком наявний спосіб: незліченна кількість тих, що тут загубили своє життя, це відплата і за нього і за вбитих при Фермопілах. А ти більш не приходи до мене і не розмовляй зі мною, як ти розмовляв, і не давай мені порад і подякуй, що ти підеш живий і здоровий".

80. Таку відповідь почув Лампон і пішов геть. Тим часом Павсаній через вісника заборонив усім розносити здобич і наказав ілотам зібрати всі коштовні речі. Вони розбіглися по табору і познаходили намети, розшиті золотом і сріблом, посріблені і позолочені ліжка, золоті кратери, а також келихи та чаші. Вони знайшли ще на возах лантухи, в яких виявилися золоті та срібні "казани, а з трупів убитих воїнів, що лежали на землі, вони познімали зап'ястя та намиста і взяли позолочені акінаки, бо вже на гаптовані вбрання ніхто не звертав уваги. Хоча тоді багато речей пограбували ілоти і попродавали егінцям, проте також багато, що не могли заховати, вони поприносили. Від цієї здобичі походить велике багатство егінців, бо вони скуповували золото в ілотів і платили їм за нього, як за мідь.

81. Так вони нагромадили там дорогоцінні речі, а потім виділили з них десятку частину для дельфійського бога і з неї були приношення такі, як золотий триніжник,

поставлений на бронзового триголового змія поблизу жертovníка(1). Виділили й іншу частину для бога Олімпії, з якої було зроблено, як приношення, бронзову статую Зевса заввишки в десять ліктів, і ще для істмійського бога, з якої було виготовано бронзову статую Посейдона заввишки в сім ліктів. Це вони виділили, а решту перських наложниць і золото, і срібло, та багато інших коштовних речей і в'ючних тварин кожен узяв собі залежно від його заслуг. Які ще цінні речі вони виділили і дали тим із них, хто відзначився при Платеях, "про це ніхто не сказав, але я, принаймні, гадаю, що і їм щось було дано. Пав-санієві дали вдсятеро більше за інших, жінок, коней, талантів, верблюдів, а також і всі інші коштовні речі.

82. Розповідають ще й про таке. Ксеркс, тікаючи з Еллади, залишив Мардонієві все своє господарство. Отже Павсаній, побачивши намет Мардонія, розшитий сріблом і золотом із завісками строкатих кольорів, наказав пекарям та кухарям приготувати обід, який був у Мардонія. Вони виконали його наказ і тоді Павсаній, побачивши золоті та срібні ліжка з гарними матрацами та ще золоті і срібні столики, і всі приналежні для обіду речі, подивувався цій розкоші і для сміху наказав своїм слугам приготувати лаконський обід. Обід було приготовано і різниця між обома обідами була разюча. Тоді Павсаній засміявся і запросив еллінських стратегів, і скоро вони зібралися, Павсаній, показуючи на обидва обіди, сказав їм: "Шановні елліни, я запросив вас сюди, бажаючи показати вам, наскільки дурний був Мідієць, який маючи можливість жити, як ви тут бачите, прибув сюди, щоб забрати в нас те, що ми маємо, в нас, які живемо так бідно". Так сказав згідно з переказом Павсаній еллінським стратегам.

83. Навіть і за кілька років після того багато платейців знаходили в різних посудинах золото, срібло та всілякі коштовні речі. А згодом сталося і таке. Коли на трупах не залишилося м'яса (бо платейці почали переносити і складати кістки до одного місця), було знайдено череп без жодного шва з суцільної кістки, а ще було знайдено нижню та верхню щелепи з зубами і передніми і задніми також із суцільної кістки. Знайдено також скелет людини заввишки в п'ять ліктів.

84. На другий день зник труп Мардонія. Хто це зробив, я не можу сказати, але я чув, як називали імена багатьох із різних країв, які поховали Мардонія, і я знаю багатьох із тих, що одержали подарунки від сина Мардонія, Артонта, за те, що вони це зробили. Проте хто з них переніс труп Мардонія і поховав його, я не спромігся уточнити. Є чутка, що це був Діонісофан із Ефеса, який доховав Мардонія. В усякому разі його було поховано.

85. Елліни, поділивши між собою здобич після битви при Платеях, почали ховати своїх убитих воїнів, кожен народ окремо. Лакедемонці викопали три могили. Там вони поховали ейренів(1), серед яких були Посейдоній і Амомфарет і ще Філокіон і Каллікрат. В одній могилі вони поховали ейренів, у другій решту спартанців, а в третій ілотів. Так вони їх поховали, а тегейці також окремо поховали своїх, усіх разом, так само і афіняни і мегарці та фліунтці тих, яких перебила кіннота. Звичайно, всіх цих могили вміщують убитих у битві, що ж до могил інших, які можна побачити в Платеях, то це, як я довідався, їх викопали і насипали землю, ті, хто не взяли участі в битві, і

зробили це через сором, для нащадків, і в них нема людей. Є там і могила егінців, яку, я чув, зробив на прохання егінців за десять років після битви Клеад, син Автодіка, платеець, який був прокшеном егінців.

86. Після того, як елліни в Платеях поховали своїх покійників, вони зібралися на нараду і вирішили негайно піти проти Фів і зажадати, щоб їм видали всіх прибічників мідійців, і насамперед Тімегеніда і Аттагіна, які очолювали цих прибічників, а якщо вони їх не видадуть, нехай залишаються в місті і до того, як воно буде здобуто і зруйновано. Таке' вони прийняли рішення і на одинадцятий день після битви^ вони прийшли і обложили Фіви, і зажадали, щоб їм видали тих людей. Але фіванці не мали наміру видавати їх і тоді елліни почали плюндрувати їхню країну, і робити напади на їхні мури.

87. І оскільки грабування тривало на дванадцятий день, Тімегенід < казав фіванцям: "Шановні фіванці! Оскільки елліни вирішили не знімати облоги, поки не зруйнують Фів, або поки ви їм не видасте нас, нехай більше не страждає через нас Беотія, але якщо вони хочуть одержати гроші і лише посилаються як на привід, вимагаючи нашої видачі, дамо їм гроші з нашої спільної каси (бо ми стали прибічниками мідійців із загальної згоди(1), а не з власної волі), а якщо правда, що вони облягають місто через нас, тоді ми сами погоджуємось, щоб нас видали і цим ми звільнимось від усяких обвинувачень". Фіванці вирішили, що він правильно каже і своєчасно, і одразу повідомили Павсанія, що вони погоджуються видати цих людей..

88. Отже, так вони домовилися, а тим часом Аттагін утік із міста разом із своїми синами, але їх спіймали і привели до Павсанія. Проте він зняв із них обвинувачення, кажучи, що сини не мають відповідальності за перехід батьків на бік мідійців(1). Щодо інших людей, яких видали фіванці, вони гадали, що їх відпустять і вони виправдаються, і навіть були переконані, що через підкуп вони визволяться. А Павсаній, скоро вони опинилися в його руках, запідозрівши їх у такому намірі, розпустив усе військо союзників, а їх наказав у кайданах відвести в Корінф і там стратити (2).

89. Отаке відбулося в Платеях і у Фівах. Тим часом Артабаз, Фарна-ків син, тікаючи з Платей, уже був далеко. Коли він прибув до Фессалії(1), його запросили в гості фессалійці і, оскільки вони не знали нічого про події в Платеях, вони запитали його про решту війська. Проте Артабаз зрозумів, що якби він розповів їм усю правду про битви, то він наразився б на небезпеку і самому загинути і всьому його війську (йому здавалося, що всі, хто довідався б про ці події, могли б на нього напасти) і, подумавши так, він нічого не розповів про фокейців, а фессалійцям сказав: "Я, шановні фессалійці, як бачите, поспішаю якнайшвидше до Фракії разом ось із цими, бо мене послано з табору для важливої справи. Сам Мардоній прийде незабаром за мною і чекайте на нього з години на годину. Зробіть йому належний прийом і як слід подбайте про нього, бо в майбутньому ви не пожалкуєте, що так зробили". Так він їм сказав і спішно пройшов із своїм військом Фессалією і Македонією до Фракії, як людина, котра і справді поспішає, прямуючи суходолом. Він прибув до Візантія (2), залишивши позаду чимало своїх воїнів, яких перебили на шляху фракійці, або яких доконали голод і втома. А з

Візантія він перетяв море на кораблях.

90. Так він повернувся до Азії того самого дня, коли варвари зазнали жорстокої поразки при Платеях і це збіглося з їхньою поразкою при Мікалі в Іонії. Тим часом, коли елліни із своїм флотом, що приплив із лакедемонцем Леонтіхидом, перебували на Делосі, до них прийшли оповісники з Самосу; Лампон, син Трасіклея, Атенагор, син Архістраті-да, і Гегесістрат, син Арістагора, яких самосці послали потай від персів, а також від тирана Теоместора, сина Андродаманта, якого перси призначили тираном Самосу. З'явилися вони перед стратегами і Гегесістрат почав промовляти докладно і про вся*ке, що, мовляв, лише їх поба-* чать іонійці, як повстануть проти персів, і що варвари не зможуть учинити їм опору, а якщо навіть учинять, то все одно, такого випадку іншим разом не буде в них(1). Він посилався на те, що вони мають спільних богів, благав їх урятувати від неволі еллінів і прогнати варварів. Крім того, казав він, їм легко це зробити, бо кораблі у варварів незграбні і не можуть протистояти еллінським. А якщо, казав він, елліни мають якусь підозру, чи не готується проти них якась зрада, то аби їх умовити, він пропонував їм узяти його з супутниками на кораблі як заручників.

91. Оскільки самосець наполягав на своїх пропозиціях, Леонтіхид запитав його, чи тому, що він від відповіді на своє запитання хотів одержати якесь передвістя, чи тому, що це йому навів бог: — Як тебе звати, Самосцю?" — І той відповів йому: "Гегесістрат". І на цьому Леонтіхид перебив його, незважаючи на те, що, мабуть, Гегесістрат хотів сказати і ще щось, Леонтіхид сказав: "Я приймаю добре передвістя, проводарю війська, самосцю. Лише дивіться, ти та інші, що з тобою, дайте мені слово, що самосці і справді хочуть стати нашими союзниками і йдуть із богом"(1).

92. Так він йому сказав і негайно взявся за діло. Самосці одразу дали йому своє слово, запрягалися і склали союз із еллінами. Після цього інші оповісники відпливли, а Гегесістратові він наказав пливти разом із ним, бо вважав його ім'я за добре передвістя. Того дня елліни залишилися там на Делосі, а наступного дня принесли жертви, щоб довідатися про можливий успіх, а ворожбитом у них був Деїфон, син Евенія з Аполлонії, тієї Аполлонії(1), яка в Іонійському морі, а його батько мав таку пригоду.

93. Є в Аполлонії отара овець, присвячених Геліосові(1). Вдень вони пасуться на берегах річки, яка спадає з гори Лакмон, перетинає країну Аполлонії і вливається в море поблизу затоки Оріка, а вночі отару охороняє кожен із мешканців упродовж одного року, люди обрані з громадян, найбільш видатних своїм багатством і походженням. Цих овець аполлонійці пильно доглядають згідно з якимсь оракулом. Вночі вони перебувають у печері далеко від міста. Сталося так, що черга дійшла охороняти вівці до Евенія. І тоді він заснув, будучи сторожем, і в печеру зайшли вовки і роздерли щось до шістдесяти овець. А він, коли це помітив, затаїв це і нікому не сказав, маючи на думці купити інших овець і замінити ними тих, що загинули. Проте, коли аполлонійці довідалися про це, бо це не залишилося в тайні, вони привели його на суд і там його засудили за те, що він заснув, і викололи йому очі. Але коли осліпили Евенія,

одразу після того вівці перестали котитися і земля перестала приносити плоди. І як у До доні, так і в Дельфах, коли вони запитали пророків, яка причина цього нещастя, що їх спіткало, вони з'ясували їм, що аполлонійці несправедливо позбавили зору сторожа священних овець (Евенія), тому що це боги послали вовків і вони не перестануть мститися за нього, поки аполлонійці не дадуть йому сатисфакції такої, як він сам вибере і вважатиме за справедливу. А коли він буде задоволений, боги дадуть Евенієві такий дар, який більшість людей уважатимуть його за найщасливішого за те, що він його має.

94. Такі були оракули, що їх було дано аполлонійцям, але їх притаїли і доручили деяким полагодити цю справу. А вони ось як її полагодили. Евеній сидів у кріслі, а вони прийшли і сіли біля нього і почали розмовляти з ним про всякі речі, а потім висловили йому свої співчуття з приводу його нещастя. І нарешті, запитали його, яку сатисфакцію він хотів би одержати, оскільки аполлонійці обіцяють задовольнити його за несправедливість, яку вони йому вчинили. Він через те, що нічого не чув про оракул, відповів на їхню пропозицію, що нехай вони дадуть йому ниви, і він навів імена громадян, про яких він знав, що в них найкращі маєтки в області Аполлонії, а крім цього ще й домівку, що, як він знав, була найгарнішою в місті. Якщо він усе це одержить, він додав, то остаточно пройде його гнів і це відшкодування, що йому дадуть, буде йому цілком достатнім. Так він сказав, а його відвідувачі відповіли йому: "Евенію! Через те, що аполлонійці осліпили тебе, це відшкодування вони дають тобі згідно з оракулами, що їх одержали". Коли потім він дізнався про суть цієї справи, що його обдурили, він, звичайно, розсердився. Тим часом вони придбали у власників усе, що він зажадав собі, і передали йому, а він одразу після цього одержав дар пророкування і став знаменитим.

95. Отже, син цього Евенія Деїфон, який був у корінфян, став ворожбитом у війську. Проте я чув і щось інше, ніби Деїфон видавав себе за сина Евенія і займався віщуванням в Елладі, насправді не будучи його сином.

96. Коли елліни отримали добрі передвістя, вони попливли з Делосу на Самос. І коли вони прибули до тієї місцевості острова, що називається Калами, вони кинули там якорі навпроти храму Гери(1), що там його розташовано, і почали готуватися до морського бою. А перси, довідавшись, що вони плывуть проти них, також зняли з якорів і попливли в напрямі до материка з усіма своїми кораблями, крім фінікійських кораблів, які вони відіслали перед тим, а це тому, що на своїй нараді вони вирішили не вступати в морський бій, бо справді вони гадали, що їхні сили не рівні з еллінськими (2). І вони відпливли до материка, щоб бути там під захистом сухопутного війська, яке перебувало в Мікалі. Це військо залишилося позаду від іншого, щоб за наказом Ксеркса спостерігати за Іонією. Його кількість доходила до шістдесяти тисяч, а його стратегом був Тігран, який серед персів відзначився своєю красою і своєю статуєю. Отже, навархи цього флоту вирішили вдатися під захист війська, витягти кораблі на сушу і оточити їх огорожею, щоб оборонити і кораблі, а разом із тим і себе (3).

97. З таким рішенням вони вирушили. Пропливши поблизу святилища Владарок(1),

вони прибули в область Мікалі, в місця, що називаються. Гайсон і Сколопоенти, де є святилище Елевсінської Деметри, що його побудував Філіст, Пасіклеїв син, який супроводив Нелея, сина Кодра, коли будувався Мілет. Там вони витягли на сушу свої кораблі і спорудили навколо них огорожу з каміння та стовбурів плодкових дерев, які вони повирубали, і навколо огорожі понастромлювали паліччя. Вони зробили всі ці підготування на випадок, коли їх облягатимуть (і вони нарешті переможуть, маючи на увазі дві можливості).

98. Коли еллінів було повідомлено про відступ варварів на материк, вони засмутилися тим, що варвари від них повтікали, і не знали, що їм робити, чи повернутися, чи плисти до Геллеспонту. Нарешті вони прийняли рішення не робити ні того, ні іншого, але плисти до материка. Отже, вони приготували драбини для морського бою(1) і все інше, що було потрібне, і попливли до Мікалі. Коли вони наблизились до перського табору і побачили, що ніхто не вийшов їм назустріч і помітили лише кораблі, які перси перетягли за огорожу, і сухопутне військо, вистроєне на березі, тоді Леонтіхид, пропливаючи з своїм кораблем, якомога близько від берега, насамперед послав вісника з зверненням до іонійців: "Шановні іонійці! Ті з вас, хто мене чує, зверніть увагу на мої слова, бо перси, звичайно, ні слова не розуміють із порад, що я їм вам даю. Коли почнеться битва, кожен із вас має своїм обов'язком, першим і головним, не забути про свободу і ще про гасло "Гера" (2). А хто не почує Цього, нехай йому скаже той, хто почув". (Зміст цього звернення був той самий, що і звернення Фемістокла при Артемисії, тобто або його не розуміють варвари, а іонійці візьмуть звернення до уваги, або потім його розуміють варвари і вважатимуть іонійців за підозрілих).

99. Після цього оголошення Леонтіхіда, ось що зробили елліни: вони підійшли до берега і висадилися. Перси скоро побачили, що елліни готуються до бою і довідалися про звернення Леонтіхіда до іонійців, запідозрили, що самосці співчують еллінам і перед усім обеззброїли самосців, бо, і справді, самосці, коли на варварських кораблях прибули полонені афіняни, які залишилися в Аттіці і їх забрало Ксерксове військо, їх усіх визволили, заплатили викуп, забезпечили їх усім потрібним для подорожі і відрядили їх до Аттики. Власне за це почали їх підозрювати, бо вони визволили п'ятсот осіб, Ксеркових ворогів. Крім того, проходи, що ведуть на висоти Мікалі, доручили охоронять мілетянам із тієї причини, що вони напевне повинні знати цю місцевість, як ніхто інший. Це було зроблено, щоб відділити їх із табору. Отже, щодо іонійців, яких підозрювали, що вони при першій можливості можуть зробити якусь шкоду, таких заходів ужили перси, а сами позсовували свої щити, щоб вони були їм за огорожу.

100. Коли, нарешті, закінчилися приготування, елліни вирушили проти варварів(1), а коли вони так ішли, серед війська поширилася чутка і водночас раптом на морському березі з'явилося жезло оповісника. Чутка, яка дійшла до них, була про те, що елліни в битві в Беотії перемогли військо Мардонія. Справді, за багатьма ознаками виявляється в цьому божественна воля, бо водночас сталася і поразка персів при Платеях і ще інша, яка мала статися при Мікалі. Ця чутка дійшла до еллінів, які там були, і внаслідок

цього військо ще посмілішало і з запалом вступило в бій.

101. А ось ще один збіг: на обох полях бою були святилища Елевсінської Деметри, бо і в країні Платей битва відбувалася, як я вже навів вище, дуже близько від того храму Деметри і в Мікалі таке саме мало відбутися. Чутка про перемогу еллінів на чолі з Павсанієм виявилася цілком правильною, бо перемога при Платеях сталася ще ранком, а перемога при Мікалі близько вечора того самого дня. Незабаром надійшло також повідомлення про те, що обидві битви сталися одного і того самого дня і місяця. І елліни все ще перебували в страху перед тим, як до них дійшла ця чутка і не стільки за себе, скільки за тих, що залишалися в Елладі, чи не згубить їх Мардоній. Проте, коли ця приємна чутка долетіла до них, вони з більшим запалом атакували ворогів. Так елліни і варвари кинулися в бій, вважаючи, що острови і Геллеспонт будуть нагородою переможцям(1).

102. Тим часом афіняни і ті, що були з ними приблизно до середини фронтової лінії, йшли від узбережжя рівниною(1), а лакедемонці і ті, що були з ними, просувалися через яругу та передгір'я. На той час, коли лакедемонці ще йшли обхідним шляхом, афіняни на іншому флангу вже вступили в бій. Поки щити персів уможливлювали їм оборону, перси відбивали напади. Проте, коли афінське військо разом із своїми союзниками, підбадьорюючи один одного, почали напад із більшим завзяттям, щоб добитися перемоги самим без лакедемонців, тоді вже становище почало змінюватися. Афіняни проламали огорожу з щитів і кинулися всі разом на персів, котрі деякий час тримали оборону, але нарешті почали тікати до свого укріплення. Тоді афіняни, корінфяни, сікйонці і тройзенці, бо вони всі були там на фронтовій лінії, погнали їх і вдерлися до укріплення. Проте, коли елліни оволоділи укріпленням, варвари вже перестали оборонятися і кинулися навітки всі, крім персів. Вони, хоч їх ставало все менше, продовжували битися з еллінами, які один за одним уторгалися в укріплення. З перських стратегів двоє уникли смерті, а двоє було вбито: Артаїнт і Ітамітр, стратеги флоту, врятувалися, а Мардоніс і стратег сухопутного війська Тігран загинули в битві.

103. Перси ще продовжували битися, коли прибули лакедемонці з союзниками і всі разом завершили битву. Дехто загинув і в еллінів, і серед інших стратегів сікйонців Перілай. Щодо самосців, які були в перському війську і перси їх роззброїли, із першої хвилини, побачивши, що бойове щастя хилиться, робили все можливе, щоб допомогти еллінам. І коли й інші іонійці побачили, що самосці поклали початок, відкололися від персів і напали на варварів.

104. Перси доручили мілетянам охороняти проходи для своєї безпеки із метою, якби з ними сталося щось лихе, а воно і справді сталося, щоб мілетяни були їхніми провідниками і допомогли їм урятуватися на вершинах Мікалі. Отже, вони поставили там мілетян з такою метою і з цього приводу і ще побоюючись, що, залишившись в таборі, мілетяни могли б повстати проти них. Проте мілетяни зробили протилежне тому, що їм доручили. Вони повели персів, які тікали, іншими шляхами до позиції їхніх ворогів і почали вбивати їх, ставши їхніми найгіршими-ворогами. Так Іонія вдруге відпала від варварів.

105. Під час цієї битви відзначилися афіняни і серед них Гермолік, син Евтойна, вправний у змаганнях(1). Цього Гермоліка після тих подій було вбито у війні афінян із карістійцями (2) в битві, що сталася в Кірні, в карістійській області, і поховано в Герайсті. Після афінян відзначилися корінфяни, тройзенці та сікїонці.

106. Більшість варварів доби́ли елліни, одних у битві, а інших, коли вони тікали, спалили їхні кораблі та їхнє укріплення після того, як повитягали звідти і перенесли на узбережжя здобич, декілька скринь із коштовними речами, що в них були. І спаливши кораблі та укріплення, вони відпливли. Прибувши на Самос, елліни зробили нараду, чи слід було вивезти лю́дність із Іонії і до якої частини еллінського світу її перевезти, яка була під їхньою владою, чи заснувати колонії, а Іонію залишити варварам. Так вони гадали, бо їм здавалося, що вони не зможуть вічно захищати іонійців, як їхні пильні сторожі, а крім того, якби вони їх не захищали, то в іонійців не було б надії самим легко упоратися з персами. Щодо цього питання представники верховної влади пелопоннесців обстоювали думку, що треба було вигнати з торговельних гаваней еллінів, які стали прибічниками персів, і передати їх іонійцям, щоб вони там оселилися. Проте афіняни зовсім не погоджувалися з думкою про збезлюднення Іонії(1) і з тим, щоб пелопоннесці вирішували питання про іонійські колонії, і, оскільки афіняни вперто наполягали на своїй думці, пелопоннесцям довелося поступитися. Таким чином, елліни утворили союз(2) з самосцями, хіосцями і лесбосцями, які взяли разом із ними участь у війні, зобов'язавши їх словом честі і присягами залишитися вірними їм і не повставати проти них. І зобов'язавши їх присягами, відпливли, щоб зруйнувати мости (3), бо припускали, що вони ще залишаються там на своїх місцях.

107. Так, вони попрямували до Геллеспонту, а варвари, які повтікали і були відкинуті на вершини гір Мікалі, а їх було вже небагато, повернулися до Сардів. Поки вони так просувалися, Масіст, син Дарія, який був із персами в нещасті, що їх спіткало, почав казати стратегові Артаїн-ту багато неприємного та образливого і між іншим називав його боягузливішим за жінку, а не яким там стратегом, і що він заслужив суворо бути покараним за те лихо, яке він учинив царській родині. В персів, якщо кажуть комусь, що він боягузливіший за жінку, це найбільша образа. А тоді Артаїнт, почувши таке, не тямлячи себе, схопився за свій акінак, щоб ударити Масіста. На цей час, коли він кинувся на нього, це помітив один галікарнасець Ксенагор, Праксілів син, що стояв за Артаїн-том, схопив його за поперек, підніс високо і жбурнув на землю, а тоді підбігли і списоносці Масіста, щоб його захистити. Цим учинком Ксенагор заслужив подяку і від самого Масіста, і від Ксеркса, брата якого він урятував. І в нагороду за цей учинок він одержав від Царя правління всією Кілікією(1). Крім цього випадку нічого особливого не трапилося на шляху цього загону перського війська до Сардів. У Сардах перебував Цар від того часу, коли він прибув туди, тікаючи з Афін після поразки в морській битві.

108. Саме на той час, коли Ксеркс перебував у Сардах(1), він закохався в жінку Масіста, що і вона перебувала там. Проте, незважаючи на все, що він їй присилав, він не спромігся прихилити її і не застосовував насильства через повагу до свого брата

Масіста (це саме стримувало і жінку, бо вона була певна того, що він не застосує сили). Нарешті Ксеркс, не спромігшись іншими засобами спокусити її, влаштовує весілля свого сина Дарія з дочкою цієї жінки і Масіста, уявляючи собі, що в такий спосіб він легше оволодіє нею. Він улаштував одруження, як належало за звичаєм, і відбув до Сусів. Проте коли він прибув туди і взяв у свій палац жінку, яка призначалася для Дарія, тоді вже згасло його кохання до жінки Масіста, він охолонув до неї і знову закохався в жінці Дарія, дочці Масіста, завоював її прихильність і тут мав успіх. Ім'я цієї жінки було Артаінта.

109. Проте за деякий час цю справу було викрито і ось як: Аместрі-да, Ксерксова дружина, виткала великий різнокольоровий плащ, насолоду для очей, і подарувала його Ксерксові. Він йому дуже сподобався, він носив його і ходив у ньому до Артаінти. Навітившись її коханням, він сказав їй, що вона може просити від нього за свою ласку все, що захоче, і це одержить. Тоді вона, не знаючи, що цим вона загубить увесь свій рід, так відповіла Ксерксові на його пропозицію: "Ти даси мені все, що я побажаю?" Він, не уявляючи собі, що вона попросить у нього саме це, пообіцяв їй і заприсягався в цьому. І коли він дав присягу, вона зажадала від нього саме цей плащ. Ксеркс чого тільки не робив, щоб не дати їй цього плаща, не з якоїсь іншої причини, але тому, що боявся Аместріди, яка і перед тим почала підозрювати те, що відбувалося, боявся, що вона викриє його невірність. Він пропонував Артаінті міста, скільки їй завгодно золота, навіть військо, яким вона сама могла б розпоряджатися, а військо це і є власне перський подарунок. Але не було можливості її вмовити і, нарешті, він віддав їй той плащ. А вона, сповнена радості, почала його носити і пишатися ним.

110. Про це довідалася Аместріда, звідки цей плащ у Артаінти, і хоча розуміла, про що йдеться, не гнівалася на цю жінку, але була впевнена, що винувата в цьому була її мати і що вона це підстроїла, і почала міркувати, як їй згубити жінку Масіста. Вона зачекала, коли її чоловік Ксеркс улаштував царську учту (а таку учту готують один раз на рік у день народження царя⁽¹⁾). Перською мовою цю учту називають тікта, що відповідає еллінському "відмінна". Тоді цар намащує свою голову пахощами і роздає подарунки персам), на цей день чекала Аместріда і попросила Ксеркса, щоб він їй подарував жінку Масіста. Але він вирішив, що це жахливе і потворне віддати жінку свого брата, тим більше, що на неї не було жодної провини в цій справі, бо він зрозумів, для чого вона її в нього просила.

111. Незважаючи на все це, вона наполягала і він згідно зі звичаєм повинен був удовольнити її прохання, бо в день царської учти не може бути так, щоб хтось щось просив і йому було б відмовлено, нарешті Цар погодився всупереч своїй волі і, передавши жінку Масіста Аместріді, сказав, що нехай вона робить із нею все, що хоче, а сам покликав свого брата і сказав йому: "Масісте, ти син Дарія і мій власний брат, а крім того, ти добра людина. Отже, не живи більше з цією жінкою, з якою ти живеш тепер, покинь її, бо вона мені не подобається, замість неї я дам тобі мою дочку і ти житимеш із нею". Приголомшений цими словами Масіст відповів йому: "Мій владарю! З якою недоброю промовою ти звернувся до мене тепер. Ти пропонуєш мені видати тобі

жінку, від якої я маю синів, тепер уже дорослих юнаків, та дочок, із котрих одну ти взяв за жінку для твого сина, жінку, що її я люблю всім серцем, цю жінку ти хочеш забрати від мене, щоб я її покинув і щоб я одружився з твоєю дочкою? Але, царю мій, хоч я вважаю це за велику честь для себе, що ти вважаєш мене достойним узяти в жінки твою дочку, проте я не зроблю ні того, ні іншого. Не присиль мене, не вимагай від мене такого, а щодо твоєї дочки, то для неї знайдеться інший чоловік, кращий за мене, а мені дозволь жити з моєю жінкою". Така була відповідь Масіста, а Ксеркс розгніваний сказав йому: "Якщо, Масісте, так стоїть справа, то вона для тебе закінчена. Я хочу сказати, що не дам тобі моєї дочки в жінки, і ти більш не житимеш відтепер із тією жінкою, щоб ти знав, як слід приймати те, що я тобі пропоную". Ледве це почув Масіст, він сказав лише: "Владарю мій! Знай, що ти ще мене не вбив" і вийшов.

112. Тим часом, поки Ксеркс розмовляв із своїм братом, Аместріда послала за списоносцями Ксеркса і наказала їм покалічити жінку Масіс-ти: вона відрізала їй груди і кинула їх собакам, потім відрізала їй ніс, вуха, губи і язик і таку спотворену відіслала додому.

113. Масіст, який ще нічого не знав про це, проте підозрював, що відбувається щось лихе, кинувся бігцем до свого дому. Щойно побачивши покаліченою свою жінку, він, порозумівшись з своїми синами, вирушив до Бактрії у супроводі своїх синів і, напевне, ще когось, щоб підняти повстання в Бактрійському номі і завдати Цареві якомога більшого лиха. Так би воно і сталося, як я гадаю, коли б він прибув до Бактрії і країни саків, бо він був сатрапом Бактрії(1) і тамтешні мешканці його любили. Але він не прибув туди, бо ледве Ксеркс довідався про його наміри, він послав навздогін його військо і воно, догнавши його на шляху, позарізувало і його самого, і все військо, що було з ним. Таке було з Ксерксовим коханням і смертю Масіста.

114. Тим часом елліни, які вирушили з Мікалі до Геллеспонту, спершу кинули якорі біля Лектона(1), бо їм не давали далі пливти вітри, а звідти вони прибули до Абідоса, а мости, які вони гадали, що знайдуть їх на місці, вже було зруйновано, а власне для них вони припливли на Геллеспонт. Тим часом пелопоннесці на чолі з Леонтіхидом вирішили повернутися в Елладу. Афіняни із своїм стратегом Ксантиппом вирішили залишитися там і спробувати захопити Херсонес. Отже, пелопоннесці відпливли, а афіняни переправилися з Абідоса на Херсонес і почали облягати Сест (2).

115. В Сесті, який уважався за найміцнішу фортецю тих місць, ледве почувши, що елліни прибули на Геллеспонт, зібралися перси з сусідніх міст і ще прибув туди з Кардії один перс Ойобаз, який привіз із собою туди кодоли від мостів. Цим містом володіли місцеві еолійці, а з ними там були і перси і багато інших їхніх союзників.

116. Справжній тиран, призначений Ксерксом правителем цього ному, був Артаікт, перс, жорстока людина і нечестива, яка обдурила і самого Царя, коли він виступив у похід на Афіни. Артаікт присвоїв собі скарби Протесілая, сина Іфікла з Елаюнта. Отже, в Елаюнті на Херсонесі є могила Протесілая і навколо неї священна округа. Там зберігалося багато цінних речей і золоті та срібні келехи і бронзові речі, і одяг, і ще різні приношення, які викрав для себе Артаікт із дозволу Царя. Ось якими словами він

обдував Ксеркса: "Великий владарю! Тут є будинок одного елліна, який виступив проти твоєї країни, але його було справедливо покарано і він помер. Дай мені його будинок, я прошу тебе, щоб кожний знав, що не слід виступати проти твоєї країни". Цими словами він легко переконав Ксеркса (щоб той подарував йому будинок того елліна), бо той зовсім не знав, що Артаікт мав на думці. Коли він казав, що Протесілай(1) нібито воював проти країни Царя, він мав на увазі те, що перси вважають усю Азію своєю і належною кожному їхньому цареві. Коли йому дано було будинок, Артаікт переніс скарби з Елаюнта до Сеста, а священну округу віддав, щоб там сіяли та випасали худобу, і коли він приїжджав до Елаюнта, то спав із жінками в священному покої храму. Тоді його облягли афіняни, а він зовсім не був до цього готовим і не чекав на еллінів, які, я навіть не знаю як, несподівано напали на нього.

117. Облога тривала дуже довго і вже почалася осінь(1), і через це афіняни занепокоїлися, будучи далеко від свого краю і не спромігшись здобути фортецю, вони попросили в своїх стратегів дозволу повернутися на батьківщину. Але стратеги не дозволили їм цього зробити, поки вони не здобудуть фортеці або поки їх не відкличе афінський народ. Так несамохіть вони змушені були залишитися.

118. Тим часом ті, що були в фортеці, впали в розпач настільки, що вже почали варити ремені своїх ліжків і гризти їх. Проте коли і цього вже їм бракувало, тоді і перси з Артаіктом і Ойобазом уночі повтікали, спустившись з задньої частини муру, де зовсім не було ворогів. Скоро розвиднилося, херсонесці з веж фортеці подали афінянам сигнали про втечу персів і відчинили їм ворота. Більшість афінян кинулися переслідувати втікачів, а решта зайняла місто.

119. Тим часом Ойобаза, який утік до Фракії, захопили фракійці з племені апсінтіїв і принесли його в жертву згідно з своїми звичаями(1) місцевому богові Плейстору, а решту його супутників повбивали в різні способи. Інших персів із Артаіктом, які вирушили пізніше, коли їх застали трохи далі на півночі під Айгоспотамой. Вони довгий час чинили опір, але декого з них було вбито, декого взято в полон. Елліни зв'язали їх одного з одним і привели їх у Сест разом із Артаіктом і його синами, також зв'язаними.

120. З одним із воїнів, які пильнували полонених, розповідають херсонесці, коли він смажив солону рибу, сталося таке чудо: ці риби, будучи на вугіллі, почали ворухитися та борсатися, ніби їх щойно було спіймано. І ті, що там зібралися, були дуже здивовані, проте Артаікт, ледве побачивши це чудо, крикнув тому, хто смажив рибу: "Шановний афінянине! Хай тебе не лякає це чудо, бо воно призначене не тобі, але воно попередження для мене від Протесілая з Елаюнта, який хоч уже й мертвий і незабальзований, має від бога силу помститися на тому, хто зробив йому лихо. Зараз я охоче виконаю мій обов'язок і дам йому сатисфакцію замість тих речей, що я їх забрав із його святилища, я передам богові сто талантів і за себе і за мого сина, а якщо нам залишать життя, я заплачу ще двісті талантів афінянам". Це він пообіцяв, але неможливо було вмовити стратега Ксантіппа, бо елаюнтці, які хотіли помститися на Артаікті за Протесілая, просили Ксантіппа покарати Артаікта на смерть, а така була і особиста думка стратега. Артаікта відвели на те місце узбережжя, де Ксеркс спорудив

міст через протоку, або за іншим переказом — на горб, що над містом Мадітом, і там ного, прицвяхованого до дощок, повісили високо, а на його очах покаменували його сина.

121. Після цього вони відпливли до Еллади, взявши з собою різні коштовні речі і між іншим також кодоли для мостів, щоб передати їх як приношення в святилища. Цього року більш не сталося нічого особливого.

122. Предком цього Артаікта, якого повісили, був Артембар, котрий дав персам певну пораду, а її було переказано Кірові, саме таку: "Оскільки Зевс дав персам владу, ти, Кіре, який позбавив її Астіага, міцно тримай її, а оскільки наша країна мала і гориста, нехай ми переселимося з неї і постараємося придбати собі іншу, кращу за неї. А таких країн є багато і тут поблизу, і досить далеко звідси і нехай ми придбаємо собі одну з них щоб іще більше захоплювалися нами люди. 1 це цілком личить нам', народові, що має силу. І справді, коли ще ми матимемо коаший випадок зробити це, як не тепер, коли нашій владі підлягає стільки народів і вся Азія?" Кір почув цю промову, зовсім не здивувавшись і почав здійснювати цю пораду і водночас наказав персам готуватися до того, що вони вже не пануватимуть, а будуть невольниками інших людей, бо, сказав він їм, у щасливих країнах і люди бувають здебільшого розніженими. Адже не буває так, щоб одна і та країна давала прекрасні плоди, а також і людей, відважних на війні. Тоді перси погодилися з словами Кіра і воліли краще мешкати в бідній на плоди країні і панувати над іншими, ніж сіяти на рівнинах і бути невольниками інших народів.

ПРИМІТКИ

Книга IX. Калліопа

1.1. Тут ідеться про персофільську (тобто прибічників персів) позицію партії, що мала владу в Фессалії на чолі з Алевадами. Про їхній "медизм" було в кн. VII, розд. 6.

1.2. Геродот вважає, ніби фессалійці були вільними у виборі обох можливостей.

2.1. Заволодівши беотійськими проходами, можна було тримати в своїх руках шляхи в Аттику та на Істм через Мегари. Персофільські кола в Греції вважали причиною неуспіху Мардонія те, що він не пішов за порадою фіванців підкупити греків.

2.2. Геродот гадає, що думка про підкуп архонтів персами датується поразкою персів при Саламіні, але першим прикладом такого підкупу була місія Мегабаза в Греції в 457 р. до н. є.

3,1. Сигнальні вогні в давній Греції мали таку саму функцію, як сучасний телеграф. 5,1. Навряд чи рада 500 могла засідати на Саламіні. 6,1. Це було зроблено згідно з Плутархом, за порадою Арістіда. 7,1. Пакінтії святкувалися невдовзі після Істмійських змагань, що відбувалися на початку літа. Це було свято на честь Аполлона Гіакінтія. Його святкували щороку. [520]

10,1. Це було 2 жовтня 480 р. до н. є. Клеомброт повернувся з Істму до Спарти не через затемнення сонця, а через відступ персів після битви при Саламіні.

11.1. Він має на увазі музику, танці та процесію, які відбувалися на другий день свята Гіакінтії.

11.2. Орестеон — невелика рівнина біля Алеї.

12.1. Повідомлення було необхідне, бо загін спартанців міг прибути за три дні до кордонів Аттики і через Мегариду піти і зайняти ущелини Кіферону (Кітайрону), де було б ізольовано Мардонія.

13.1. Тобто долішне місто, бо афінський Акрополь згорів ще 480 р. до н. є.

14.1. Очевидно, для того, щоб не допустити греків пройти до Мегариди, він послав ескадрон кінноти, а також щоб прикрити свій відступ.

15.1. Беотархи мали виконавчу владу в беотійській федерації.

15.2. Сфендала — один із демів Аттики на шляху до Танагри. Де був Скол — невідомо.

15.3. Так само невідомо, де були згадані тут Ерітри та Гісіяї.

15.4. Аттагін і Тімагенід були ватагами олігархічної партії, яка співчувала персам.

16.1. У кількох місцях своїх "Історій" Геродот називає осіб, що давали йому інформації.

16.2. Якщо це передречення справді мало місце, то це означає, що перси вже втратили свою самовпевненість і вже не вірили в свою можливу перемогу після їхнього відходу з Аттики і укріплення їхнього табору. Це підтверджується також і тим, що Артабаз не ухвалював плану Мардонія.

19.1. Жертви, котрі вони приносили багато разів, означають, що в їхніх планах первісно не було походу в Беотію.

19.2. Греки обрали таку позицію, щоб перська кіннота не могла їх атакувати. 21.1. Свідчення про те, що в Афінах існував корпус із 300 вибраних воїнів, нема в інших джерелах. Мабуть, якийсь близький родич Олімпіадора повідомив про це Геродота.

22.1. Афінські громадяни, а не скіфські лучники, які були свого роду поліцаями в Афінах. Перікл першим мобілізував скіфів для цієї служби.

25.1. Після цього греки перейшли в наступ, намагаючись викликати персів на бій.

25.2. Святилище Андрократа, обведене муром, було базою для грецьких операцій.

26.1. Ідеться про лівий фланг, бо почесну позицію, тобто правий фланг по праву належав спартанцям. Тактичні міркування спричинилися до розташування афінян на лівому флангу, оскільки в них був найбільший корпус гоплітів, до 8 тисяч, і найкращі лучники. Лівий фланг атакувала перська кіннота.

26.2. Битва відбувалася на кордоні мегарських і корінфських земель.

26.3. Гераклідські владарі — Темен, Кресфонт і Арістодем належали до четвертого покоління після Гілла.

27.1. В промовах афінян можна вбачати відлуння похвал, звичних для афінських риторів, які вони розсипали в надгробних словах у Керамейку (афінському кладовищі). Ці три міфічні приклади героїзму і самопожертви, як і битва при Марафоні, були звичними темами цих промовців.

27.2. Афіняни відмовлялися видати Гераклідів Еврістейові. Вони вбили на бойовищі його синів, а Гілл убив самого Еврістея.

27.3. У давній версії міфу Адраст умовив фіванців, щоб вони дозволили поховати

аргоських героїв у Фівах. У пізніших версіях афінські трагіки зображували Адраста як утікача, котрий прибув в Афіни до Тесея і, діставши його дозвіл, поховав героїв в Елевсіні.

27.4. Битви з амазонками (амазономахії) були улюбленою темою в давньогрецькому образотворчому мистецтві. В метопах Парфенона було зображено цю міфічну амазономахію.

27.5. Що стосується троянської війни, то афіняни не зробили там видатних подвигів.

28.1. Цей розділ важливий для підрахування чисельності населення давньої Греції. ^

28.2. Перед тим уже було сказано, що кожного спартанця супроводжувало на війні 7 ілотів, але ці повідомлення не підтверджуються в інших джерелах.

28.3. Із аркадян у битві при Платеях взяли участь лише мешканці Тегеї і Орхомена, а мантинейці та інші аркадяни билися разом із Леонідом при Фермопілах.

30,1.. 700 теспійців було вбито при Фермопілах.

32.1. Це єгипетське військо складалося із залог єгипетських кораблів (VII, 89).

32.2. Єгипетські гермотібії та каласірії не були відпущені, мабуть, через повстання в Єгипті. [521]

33.1. Обом сторонам було однаково не вигідно наступати і через це ворожба на жертовних тваринах у хитрих жерців не давала сприятливих вказівок для наступу.

33.2. Через те що Тейсамен не мав нащадків чоловічого роду, він усиновив свого небожа.

33.3. Послідовність змагань у п'ятибор'ї (пентатлон) була така: стрибки, кидання диска та дротиків, біг і боротьба.

33.4. Спартанські царі перед битвами приносили жертви. Тейсамен, очевидно, при цьому жертвоприношенні був помічником царя.

34,1. Міф про дочок Пройта був таким: вони образили бога Діоніса тим, що відмовилися взяти участь в оргіях на честь цього бога. Він покарав їх тим, що вони мусили блукати по пустелях, і до них постійно приєднувалися аргоські жінки в такому числі, що аргосці в своєму відчаї звернулися до Нелея в Пілос, щоб він прислав до них Мелампода, який добре знав містерії Діоніса, і Мелампод зцілив аргоських жінок своїми ліками (чемерник зелений).

35.1. Проте іноді ілоти ставали громадянами, але як "мотаки", а не "неодамади". Геродот хотів сказати, що Тейсамен і Гегіас були єдиними чужинцями, котрі одержали право громадянства за історичних часів.

35.2. Після битви при Платеях спартанці напали не лише на нейтральні або схильні до "медизму" міста, але навіть на своїх колишніх союзників (на тегейців і на аркадійські племена).

35.3. Ці битви при Тегеї і при Діпаї відбулися 437-470 рр. до н. е.

35.4. Тепер місто Поліхна на ріці Еліссоні, в Майналії, в області Мегалополя.

35.5. Тут ідеться не про Корінфський Істм, але про місцевість у Мессенії. Це

пов'язано з подіями третьої Мессенської війни, коли Тейсамен і дельфійські жерці вмовили спартанців замиритися з ілотами і дати їм можливість відійти (464-460/459 рр. до н. е.).

35.6. Битва при Танагрі (457 р. до н. е.). Афіняни відрізали відступ спартанського експедиційного корпусу у Фокіді. Перемога при Танагрі дозволила спартанцям пройти на Пелопоннес.

37.1. Присутність Гегесістрата в перському таборі є свідченням того, що деякі ворожі Спарті пелопоннеські міста підтримували персів своїми загонами.

37.2. Можливо, ворожбит Теліас (VIII, 27) належав до цієї родини.

37.3. Очевидно, після Платейської битви спартанці напали на Закінт.

39,1. Геродотів виклад не відповідає історичним фактам. Перси, імовірно, закріпилися біля Платей через те, що вважали це місце найзручнішим для дій свого війська. Вони обрали це місце, мабуть, за порадою фіванців.

41.1. Александр (р. 45) повідомлює греків про те, що в Мардонія залишилося продовольства лише на кілька днів.

41.2. Плутарх повідомляє, що в Афінах існувала змова олігархів, які хотіли скасувати демократію і піддатися персам. Можливо, що цього не було, але це було вигадано, щоб підкреслити заслуги Арістіда, котрий нібито зірвав наміри змовників.

42,1. Мабуть, це було спробою пояснити, чому перси не розграбували дельфійське святилище. Проте це не узгоджується з походом персів, який відбувся минулого року.

43.1. Про енгелеїв було в кн. V, р. 61. Оракул обіцяв їм, що вони переможуть іллірійців, коли оберуть своїми проводарями Кадма і Гармонію і нападуть, також на Грецію і радив їм не виступати проти пророчого святилища.

43.2. Цей Глісант був на північному сході від Фів, на півдні від гори Гіпатон. Річка Термодонт тепер називається Каламітіс.

46.1. Навряд чи були можливими такі значні пересування війська за один день перед очима ворогів. Очевидно, ішлося про маневри, зміст яких був незрозумілий Геродотові або його було перекручено афінянами, які інформували Геродота.

46.2. Справді, ніхто з спартанців не воював ще проти персів (крім тих, що загинули при Марафоні). Навряд чи вони боялися персів.

48,1. Геродот, як і Есхіл, не вагається в промові перського вісника назвати його земляків варварами.

49,1. Тут спартанці вважаються винуватцями за втрату джерела Гаргафії.

50,1. Після успішного наскоку перської кінноти грецькі обози не наважувалися спуститися з висот.

51,1. Тепер уже не існує такого "острова" поблизу Платей. Можливо там була рівнинна місцевість із луками, які заливали ручаї, що, злившись між собою, утворювали Оерою, маленький ручай. [522]

52,1. Герайон — тобто храм Гери Телеї.

53,1. Фуکیدід не визнавав, ніби існував у Спарті загін із такою назвою. Імовірно, там було п'ять загонів із п'яти спартанських округів, але серед них не згадується назва

Пітана, хоча Пітана була одним із передмістів Спарти.

54,1. Здається, що після 479 р. до н. є. афіняни не довіряли спартанцям через їхню забарливість, коли йшлося про подання допомоги в справі побудування мурів 478 р. до н. є.

57,1. Принаймні два святилища Деметри були в районі бойових дій. Одне з них біля Платей, а друге біля Гісії. Про яке з них ідеться тут, не можна сказати.

58,1. Фессалійські тирани вважали себе нащадками Геракліда Алева.

59,1. Афіняни спустилися на рівнину на заході від Асопу і їх не можна було побачити за пасмами горбів.

61,1. Уважається, що кожного періека тегейця супроводжував один легкоозброєний воїн, а кожного спартанця — семеро.

62,1. Павсаній у цьому разі виявив рідкісну тактичну здатність. Спартанці з звичною для них сміливістю і дисципліною вистояли під градом стріл до тих пір, поки не вступила в бій уся перська піхота і рукопашний бій став неминучим. Через це перська кіннота не могла битися і була використана для прикриття відступу перського війська.

62,2. Як і при Фермопілах, із удаваними відступами і раптовими наступами.

62,3. Спартанські гопліти були вистроєні у фалангу, проти якої перси без підтримки своєї кінноти були безпорадні.

63,1. Причиною поразки персів була не відсутність у них важких обладунків, а радше їхня невдала тактика. Переслідуючи греків, перси втрачали зв'язок із окремими загонами. Грецькі гопліти, навіть поділені на окремі дрібні загоны, швидко з'єднувалися, утворюючи фалангу, об яку і розбивалися атаки персів.

64,1. Битва при Стеніклері відбулася під час III Мессенської війни (464 р. до н. є.). Загін 300 із представників найзнатніших спартанських родин було тоді остаточно знищено.

67,1. Фіванський добірний загін із найзнатніших фіванських родин бився мужньо, бо був свідомий того, що поразка Мардонія означала б кінець владарювання аристократії у Фівах.

69,1. Мегарців, яких було вбито під час перських воєн у битвах при Артемісії, Мікалі, Саламіні і Платеях, поховали в межах міста і їх шанували як героїв.

70,1. Дані, що їх навів Геродот про число загиблих греків, імовірно, взято з написів на надмогильних пам'ятниках на бойовищах. Невелике число втрат у греків не відповідає даним про чисельність їхніх бойових сил, а чисельність утрат персів дуже перебільшено порівняно з числом убитих греків.

72,1. За Плутархом цей Арімнест був командувачем платейського війська, але незрозуміло, чому він опинився в загонах спартанців.

73,1. Розповідь про Софана, імовірно, було вигадано жерцями храму, щоб пояснити існування культу Діоскурів в Афінах. їхнє святилище Анакейон було поблизу святилища Аглаври.

73,2. Тесей разом із своїм другом Пейрітоєм викрав Єлену, коли вони танцювали на

святі Артеміди Отрії, і залишив її в своїй матері Айтри в Афідні (чи в Афіднах), але коли він був відсутній, туди прибули Діоскури, щоб визволити свою сестру. Афідна була аттіць-ким демоном.

73.3. Тітак був епонімом дему Тітакідів поблизу Афідни.

73.4. Ідеться про похід Архідама (431 р. до н. є.), коли спартанці послідовно спустошували Аттіку.

74,1. Імовірно, ці дві розповіді про Софана походять із так званих сколій — застільних пісень.

75,1. Війна з тасосцями за золоті копальні на фракійському узбережжі почалася 466 р. до н. є. і закінчилася перемогою афінян.

76.1. Ця промова, очевидно, є переказом епіграфічного пам'ятника, як припускають дослідники.

76.2. Кос був дорійським островом, із яким спартанці підтримували зв'язки навіть під час перського панування. Цей острів був батьківщиною знаменитого лікаря Гіппократа (приблизно 460-380 рр. до н. є.).

77,1. Очевидно, ці міста перейшли на бік персів і очікували, яким буде завершення битви. Вигнання їхніх стратегів означає, що там почалося повстання проти олігархи.

81,1. Славнозвісний триніжник і тепер стоїть у Стамбулі на площі Мейдан. Назва міст, що взяли участь у битві, можна прочитати на ньому. [523]

85,1. "Ірени", тобто спартанці віком від 20 до 30 років. Лише після 30 років спартанці називалися "мужами" і ставали повноправними громадянами.

87,1. Геродот наполягає на тому, що все місто перейшло на бік персів, але там існувала і протилежна група. Проте штраф за "медизм" мусив сплатити весь народ.

88.1. Павсаній, коли його було обвинувачено в "медизмі", гадав, що він може відскіпатися цього обвинувачення через підкуп. Спартанці, жадібні до грошей, охоче приймали підкупи. Павсаній відпустив невинуватих, але зірвав плани Тімагеніда та його друзів.

88.2. Фіви були ще запеклішими ворогами Афін, ніж Корінф. Олігархи Фів були на боці персів. Геродот зводить наклеп на фіванців, кажучи, ніби вони в битві при Фермопілах приєдналися до персів. Проте зрадників Ксеркс наказав заклеїти як рабів. Геродот, бажаючи виправдати синів Аттагіна, приписує Павсанієві славнозвісні слова: "Син за батька не відповідає".

89.1. Важко уявити, ніби Артабаз прибув до Фессалії перед тим, як там опинилася фессалійська кіннота і туди досягла звістка про поразку персів.

89.2. Невідомо, чому Артабаз не переплив через Геллеспонт біля Сеста. Якщо грецький флот облягав місто, чому Артабаз не спробував визволити його. Очевидно, це узгоджується з нерішучим характером Артабаза, як його змальовує Геродот.

90,1. Якщо вони атакували б зненацька перський флот на морі і водночас почалося б повстання на острові, поразка ворога була б неминуча.

91,1. Спартанці і на цей раз були на чолі грецького союзу. Спартанський цар самовладно приймає самосців у цей союз.

92,1. Це підкреслено, щоб відрізнити цю Аполлонію від інших досить численних міст із цією назвою.

93,1. Тобто стільки, скільки днів в одному році.

96.1. Ідеться про храм Афродіти в Каламах, один із давніх. Під храмом Гери він, звичайно, розуміє знаменитий самоський герайон. Грецький флот зайняв позицію на сході острова, поблизу міста Самос, де перед тим були перси.

96.2. Геродот правильно зауважив, що після Саламінської битви перси побоювалися грецького флоту і, крім того, не довіряли іонійцям, а фінікійські судна відіслали до Фінікії.

96.3. Перси в битві при Мікалі лише оборонялися. їхні основні сили, очевидно, були перекинуті на приборкання повстання на сході Греції.

97,1. В однині словом Потнія (Владарка) називається кожна богиня, зокрема цим словом (у множині) називаються Евменіди або (як тут) Деметра і Кора.

98.1. Очевидно, ці драбини були потрібні, щоб їх перекинути на ворожі кораблі і в такий спосіб перетворити морський бій на сухопутний.

98.2. Звичайно паролем було ім'я якогось бога.

100.1. Синхронізм обох боїв навряд чи був певним. Битва при Платеях відбулася напочатку серпня, а при Мікалі у середині цього місяця.

101.2. Метою військових дій греків було визволення островів Егейського моря і відкриття проходу через Геллеспонт для підвозу хліба з Чорного моря. Про визволення іонійців у Малій Азії в греків ще не йшлося.

102,1. Греки висадилися на сході від перського табору, але оскільки узбережна смуга була там дуже вузькою, щоб вишикувати там військо, вони розтягували свій лівий фланг уздовж узбережжя навпроти ворогів, а на той час правий фланг здійснив обхід по горбах.

105.1. Павсаній бачив на Акрополі статую якогось панкратіаста Гермоліка. Можливо, це був той, який прославився подвигами в битві при Мікалі. Панкратіон було змагання в боротьбі та боксі.

105.2. Війна афінян і карістійців була 472 р. до н. є.

106.1. Евакуювати Іонію рекомендував Біант (I, 170). І ця евакуація була частково здійснена близько 546 і згодом 494 р. до н. є. Отже, це не було щось до того часу нечуване.

106.2. За Геродотом участь у союзі взяли лише острів'яни, щр були на грецькому флоті. Звичайно, багато грецьких колоній у Малій Азії ще довго залишалися під владою персів.

106.3. Мости було вже зруйновано за 10 місяців перед тим, а греки про це не знали, бо перси ще володіли берегами Геллеспонту.

107,1. Ксенагор не міг бути сатрапом Кілікії, бо вона, хоч і називалася сатрапією, вРЯДувалася до 400 р. до н. є. місцевими владарями, титулом яких був Сіеннесіс.

108,1. Ксеркс зимував у Сардах, готуючи новий похід, проти Греції (478 р. до н. є.). Старший син Ксеркса Дарій був убитий своїм братом Артаксерксом 465 р. до н. є. На це

Артаксеркса підштовхнув "перший міністр" Персії Артабан. [524]

110,1. При всіх інших обставинах перський цар з'являвся в парадному вбранні з тіарою на голові і лише на цьому святі він бував із непокритою головою.

113,1. Повстання бактрійського сатрапа Масіста, можливо, спричинилося до переміщення основних контингентів перської армії на схід. На заході перси крім корпусу, очолюваного Мардонієм при Платеях і невеликого загону при Мікалі, вже не мали війська.

114.1. Лектон — мис у Троаді поблизу Сігею.

114.2. Сест (Сестос) був дуже важливим містом для афінян, бо повз нього йшов морський шлях із Понту Евксіну до Егейського моря. Він був найкращою фортецею на Фракійському Херсонесі. Можливо завойовані в Європі краї складали окрему сатрапію, столицею якої був Сест, а сатрапом якої був Артаікт.

116,1. Протесілай був царем міста Філаки у Фтіотиді і його було вбито, коли ахейці почали облогу Іліона. У місті Філака його шанували як героя, а в Елаюнті його вважали за бога. Можливо тут ідеться про тотожність імен різних персонажів.

117,1. Схід сузір'я Арктура 18 вересня означав для греків початок осені. Незважаючи на те, що військові дії тривали лише від весни до осені, облога Сеста, імовірно, продовжувалася і взимку.

119,1. Про жертвоприношення людей на Таврійському Херсонесі було в кн. А IV, розд. 103.